

Batı Anadolu Kırsalında “Ermeni Meselesi”nin Tanzimat Kökenleri

Fatma Melek Arıkan*

The Tanzimat Roots of the Armenian Question in the Western Anatolian Countryside

Abstract ■ In late Ottoman historiography, the Armenian question is closely associated with the Eastern provinces and the imperial capital, where dramatic events took place during the reign of Sultan Abdülhamid II. The aim of this article is to provide a complementary comparative historical perspective by analyzing the Tanzimat roots of the Armenian question from the viewpoint of the Western Anatolian countryside. I explore how the political economy relates to political emancipation and the hierarchies of imperial belonging. I argue that the Armenian question cannot be fully understood without addressing the political and economic positions of the Sunni Muslims in the late Ottoman Empire. The specific geographical focus of this study is the countryside of the İzmit-Bursa region, where a significant Armenian population used to be concentrated.

Keywords: Western Anatolia, provincial history, the Armenian question, state centralization, political emancipation.

Giriş

Osmanlı tarihyazımında Ermeni meselesi ağırlıklı olarak şiddet olaylarının yaşandığı Doğu vilayetleri ile imparatorluk başkentine odaklanılarak ele alınmıştır. Kökenleri itibariyle Tanzimat dönemine dayanan Ermeni meselesi, devlet merkezleşmesinin tetiklediği, çok yönlü ve birbiriyle ilintili politik, sosyal ve ekonomik sorunlar yumağına işaret etmektedir.¹ Ermeni meselesinin odağında imparatorluk Ermenileri ve kaynağında Doğu vilayetleri Ermeni köylüsü bulunmakla birlikte, mesele modern Osmanlı İmparatorluğu’nda devlet-toplum ilişkilerini ve politik

* Bağımsız Araştırmacı.

1 Fikret Adanır, ““Ermeni Meselesi”nin Doğuşu”, 1915: *Siyaset, Tehcir, Soykırım*, ed. Fikret Adanır ve Oktay Özel (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015), s. 3-4.

sistemin evrilen iktidar ve meşruiyet dayanaklarını yakından ilgilendirmektedir. Bu yönüyle Ermeni meselesi, Ermenilerin ötesinde bütün imparatorluk halklarını etkileyen uzun vadeli bir Osmanlı merkezileşmesi sorunudur.² Dolayısıyla Ermeni meselesi, yalnızca II. Abdülhamit saltanatı esnasında sıradışı vahamette olayların yaşandığı bölgelerde değil; Ermeni nüfusun yaşadığı görece sakin imparatorluk taşrasında da deneyimlenmiştir. Bu makalede, Tanzimat modernleşmesinin Osmanlı doğusundan farklı bir sosyal yapı ile etkileşim halinde ilerlediği Batı Anadolu taşrası bağlamında Ermeni meselesinin kökenlerini inceleyeceğim. Amacım, Osmanlı doğusuna odaklanan Ermeni meselesi literatüründe öne çıkan bazı önermeleri irdeleyerek Ermeni meselesine Batı Anadolu penceresinden bakan, karşılaştırmalı ve tamamlayıcı bir tarihsel perspektif sunmaktır. Özeldir odaklandığım coğrafya, İstanbul’un doğu ve güneydoğu hinterlandını oluşturan ve belirgin bir Ermeni nüfus yoğunlaşmasına sahip olan İzmit-Bursa bölgesi kırsalıdır.

Batı Anadolu, Ermeni meselesi bağlamında uluslararası iktidar kapışmalarından uzak ve toplumsal gerginlik ve çatışmaların görece az olduğu, imparatorluğun anakarasında bulunan bir coğrafyadır. Batı Anadolu’da Ermenilerin imparatorluğun baskın siyasi kültürünün, iktisadi altyapısının ve sosyal dokusunun tarihsel olarak bir parçası oldukları gerçeği çok belirgindir. Benzer bir biçimde, Batı Anadolu taşrası, Müslüman unsurların “millet-i hâkime” oluşlarını ideolojik söylemlerin ve şiddet içeren, sıradışı toplumsal olayların ötesinde pratikteki ve gündelik hayattaki dışavurumlarıyla gözlemlemek için uygun bir ortamdır. Batı Anadolu’nun bu bakımdan “sıradanlığı”, Ermenilerin kurbanlaştırılmasını ya da dış güçlerin güdümünde aktörler olarak ele alınmasını zorlaştırarak onların imparatorluk içerisindeki siyasi öznelliklerine odaklanmayı mümkün kılmaktadır. Bu makalede Kuzeybatı Anadolu’nun³ nispeten sakin siyasi arenasını Ermeni meselesine iç dinamikleri önceleyen bir bakış açısıyla yaklaşmak için kullanacağım.

Osmanlı doğusunu ele alan revizyonist tarihçilik, ulus devletlerin bakış açısıyla yazılmış milliyetçi tarih yazımlarını eleştirerek Ermenilerin, Türklerin veya Kürtlerin analitik olarak birbirinden tamamen ayrılmış tarihsel süreçlerin parçaları oldukları varsayımına karşı çıkmaktadır. Bunun yerine farklı grupların, sınıfların

2 Stephan H. Astourian, “Toprağın Sessizliği: Tarımsal İlişkiler, Etnisite ve İktidar”, *Soykırım Meselesi: Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde Ermeniler ve Türkler*, ed. Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek ve Norman M. Naimark (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015), s. 67.

3 “Kuzeybatı Anadolu” terimiyle kastettiğim coğrafya, noktalarla işaretlenmiş belli başlı Ermeni yerleşim yerleri ile birlikte haritada gösterilmiştir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı (Y. PRK. AZN) 25-4.

ve cemaatlerin birbiriyle ilintilenen toplumsallıklarını, yerel tarihi dünya tarihinden soyutlamaksızın irdelemeyi önermektedir.⁴ Fakat bu revizyonist yaklaşımın aksine, Ermeni meselesi literatüründe, sorunun en önemli taraflarından biri olan Müslüman aktörleri ve toplulukları imparatorluğun siyasi yapısı içerisinde konumlandıran iktisadi ve sosyal dinamiklere ve bu dinamiklerin tarihsel bağlamına genel geçer bazı varsayımların ötesinde fazlaca değinilmemektedir. Özellikle imparatorluğun anakarasını teşkil eden coğrafyalardaki Müslüman unsurlar ile devlet arasındaki geçişkenlikler, tarihsel kaynaklarda kullanılan söylemlerin de etkisiyle tarihçilerin devlete toplumsal tabandan bağımsız bir siyasi otonomi atfederek Müslüman ahaliyi devletin bir uzantısı gibi varsaymasına yol açabilmektedir.⁵ Doğu vilayetlerine odaklanan Ermeni meselesi literatüründe ise Müslü-

4 Yaşar Tolga Cora, Dzovinar Derderian ve Ali Sipahi (ed.), *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics* (London; New York: I.B. Tauris, 2016), s. 8-9.

5 İzmit-Bursa bölgesini Ermeni meselesi bağlamında ele alan devletçi Türkçe tarih yazımında sıklıkla kendilerine referans verilen Saime Yüceer ve Yusuf Oğuzoğlu'nun çalışmalarına örnek olarak bkz., Saime Yüceer, "Bursa'da Ermeni Olayları: Göç Ettirilmeleri ve Geri Dönüşlerinde Yaşananlar", *XV. Türk Tarih Kongresi*, VI (Ankara: Türk Tarih Kurumu,

man unsurların edilgenliğini, durağanlığını ya da tepkiselliğini *a priori* bir biçimde iddia eden özcü ve indirgemeci bakış açılarıyla karşılaşılmaktadır.⁶ Oysa Ermeni meselesinin Batı Anadolu’daki deneyimlenişi bir “Ermeni meselesi”nden ziyade Ermeni meselesi vesilesiyle gün yüzüne çıkmış bir Osmanlı Müslümanları meselesine benzemektedir.⁷ Bu yönüyle Batı Anadolu bağlamı, modern Osmanlı İmparatorluğu’nda Sünni Müslümanların siyasi ağırlığını Ermeni meselesinin bağımsız değişkenleri arasına kodlayarak Doğu vilayetleri ve başkent ağırlıklı literatüre katkıda bulunma potansiyeline sahiptir.

Tanzimat dönemi tarihyazımı, imparatorluğun anakarasında yalnızca Ermenilerin değil; genel olarak Gayrimüslim Osmanlıların Tanzimat’ın eşitlikçilik dilini ustalıklı kullanarak imparatorluktan hak talep ettiklerini ve kendilerini Tanzimat kurumlarının öznelere olarak konumlandıklarını vurgulamaktadır.⁸ Merkezileşme sürecindeki Osmanlı devleti, eşitlik söylemiyle Gayrimüslim tebaasının gözünde öncelikle normatif düzeyde meşruiyetini artırıcı bir kapı aralamıştır. Tanzimat’ın Gayrimüslimlere eşitlik vaad eden bu siyasi dili, taşrada kaynakların paylaşımı, kurumların işleyişinden elde edilecek çıkarların dağılımı ve sosyal dayanışma ağlarının etkinliği gibi kırsal nüfusun hayatına doğrudan doğruya nüfuz eden maddi gerçekliklerle ve mücadelelerle devamlı surette sınanmıştır. Bu açıdan yaklaşıldığında Ermeni meselesi aynı zamanda imparatorlukta kimin, nenden, ne sebeple ve ne kadar alabildiğine ve alabildikleri karşılığında imparatorluğa ne gibi katkılar yapmak zorunda olduğuna odaklanan iktisadi-siyasi bir sorundur.⁹ Kuzeybatı Anadolu’da da Ermeni meselesinin kökenleri, politik ekonominin

2006), s. 2543–64; Yusuf Oğuzoğlu, “Bursa Yöresindeki Osmanlı Ermenilerinin Düşmanlaştırılarak Anarşi ve İsyana Sürüklenmeleri (1878-1922)”, *XV. Türk Tarih Kongresi*, VI (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006), s. 2527–41.

- 6 Bu sorun, kısmen Doğu vilayetleri Tanzimat dönemi tarihyazımındaki belli eğilimlerin neticesi olarak ortaya çıkmış boşluklardan kaynaklanmaktadır. Uğur Bahadır Bayraktar ve Yaşar Tolga Cora, “‘Sorunlar’ Gölgesinde Tanzimat Döneminde Kürtlerin ve Ermenilerin Tarihi”, *Kebikeç*, 42 (2016): 7–48.
- 7 Verheij, Diyarbakır için benzer bir saptamada bulunmuştur. Jelle Verheij, “Diyarbakir and the Armenian Crisis of 1895”, *Social Relations in Ottoman Diyarbakir, 1870-1915*, ed. Jelle Verheij ve Joost Jongerden (Leiden Boston: Brill, 2012), s. 85–145.
- 8 Masayuki Ueno, “‘For the Fatherland and the State’: Armenians Negotiate the Tanzimat Reforms”, *International Journal of Middle East Studies*, 45/1 (2013), s. 98; Milen V. Petrov, “Everyday Forms of Compliance: Subaltern Commentaries on Ottoman Reform, 1864–1868”, *Comparative Studies in Society and History*, 46/4 (2004), s. 730–59.
- 9 Nadir Özbek, “‘Anadolu Islahatı’, ‘Ermeni Sorunu’ ve Vergi Tahsildarlığı 1895-1908”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 9 (2009), s. 78.

Tanzimat'ın reformcu siyasi meşruiyet dili ve devlet merkezileşmesi politikalarının kesişiminde yatmaktadır.

Makale iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Ermeni meselesi açısından Anadolu'nun doğusunda ve batısında Tanzimat merkezileşmesinin etkilerini kıyaslayacağım. Ardından Kuzeybatı Anadolu'nun Müslüman ve Ermeni kırsal nüfuslarının Tanzimat deneyimlerini karşılaştıracam. Makalenin ikinci bölümünde Kırım Savaşı'nın Kuzeybatı Anadolu taşrasına etkilerini ve savaş sonrası dönemde gerçekleşen merkezileşme dalgasını Müslim ve Gayrimüslim kırsal nüfuslar arasındaki ilişkilere ve değişen siyasi dengelere odaklanarak ele alacağım.

1. BÖLÜM

Doğu'da ve Batı'da Tanzimat

Osmanlı Doğusu devlet merkezileşmesi süreçlerine Batı Anadolu'ya göre daha olumsuz iktisadi ve sosyal koşullar altında yakalanmıştır. Bu coğrafyanın insani ve ticari kaynaklarının 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı ve 1830'larda yaşanan Osmanlı-Mısır Savaşları esnasında Osmanlı ordusunun iaşesi ve bakımı için talan edilmesi özellikle Kürtlerin "reform devleti"ne olan güvenini kalıcı bir biçimde sarsmıştır.¹⁰ Tanzimat devleti, 1840'lı yıllarda Doğu vilayetlerinde hüküm süren yarı özerk Kürt beyliklerini çökerterek Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sınırını teşkil eden bu bölgeyi vergilendirmeyi ve imparatorluğun mülki yapılanmasına dâhil etmeyi hedeflemiştir. Fakat Tanzimat devleti, bu hedefleri gerçekleştirebilecek mali kaynaklara ve bölgedeki şiddet kullanımını salt devletin tekeline alabilecek kurumsal kapasiteye sahip olmadığı için Doğu vilayetlerinde toplumsal şiddeti körükleyen bir iktidar boşluğu oluşmuştur. Bu iktidar boşluğunda daha küçük çaplı Kürt beyleri, eşraf, şeyhler ve aşiret liderleri gibi yerel güç odakları tarımsal üretim yapan yerleşik köylülerden haraç toplamaya devam etmiştir. Parasallaşmanın ve tarımsal artı üretiminin sınırlı olduğu bölge ekonomisinin, hem Tanzimat devletinin vergi taleplerini hem de merkezleşmenin paradoksal bir biçimde yeniden üretip beslediği bu mütegalibe sınıfının taleplerini karşılayabilmesi mümkün değildi. Toprak mülkiyetinin özelleşmesinin ve kayda alınmasının önünü açan 1858 yılı Arazi Kanunnâmesi ise pratikte mütegalibe sınıfının iktidarını tahkim ederek yerel güç odaklarının toprak ağalarına dönüşmelerine yol açmıştır. Yerleşik köylülerin ekip biçtiği araziler, bu ağalar adına kaydedilerek Ermeni köylülerin

10 Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), s. 146.

topraksızlaşma ve sefaletle sürüklenme süreçleri perçinlenmiştir.¹¹ 1860 ve 1870’li yıllar Doğu vilayetlerindeki Ermeni köylülerin durumunun giderek kötüleştiği, maruz kaldıkları can, mal ve namus güvenliği yoksunluğuna karşın Bab-ı Âli’ye defaatle yaptıkları başvurulardan sonuç alamadıkları bir dönem olmuştur.¹²

Batı Anadolu’da deneyimlenen Tanzimat merkezileşmesinin Doğu vilayetlerinden en belirgin farklılığı bu coğrafyada Tanzimat devletinin merkezileşme hedefleri ile bu hedeflerin pratikte uygulanabilirliği arasındaki makasın daha dar olmasıdır. Öncelikle, Kuzeybatı Anadolu, bir sınır bölgesi olan Osmanlı doğusunun aksine imparatorluğun merkezine coğrafi, idari, tarihsel ve kültürel olarak en yakın taşrasıdır. İzmit-Bursa bölgesi, coğrafi konumundan dolayı erken modern dönemden itibaren hem imparatorluk başkentinin canlı ekonomisine hem de uluslararası ticarete eklenmiş durumdadır.¹³ Dolayısıyla, bölgede üretilen ekonomik fazla ve altyapısal imkânlar merkezileşmenin maliyetini sırtlayabilecek durumdadır.¹⁴ Batı Anadolu koşullarının nisbi uygunluğu, bu bölgede mali, iktisadi ve idari merkezileşme politikalarının imparatorluğun sınır bölgelerine göre daha erken bir dönemde uygulanmaya başlamasına yol açmıştır.

Kuzeybatı Anadolu’nun Tanzimat modernleşmesine görece uygun koşullarına rağmen, bu bölgede de devlet merkezileşmesi sorunsuz, doğrusal bir süreç olarak ilerlememiştir. Aksine, yerel dinamikler ve kapitalist dünya ekonomisi Tanzimat merkezileşmesinin inişli-çıkışlı ve sancılı bir biçimde tezahür etmesine sebep olmuştur. Doğu’daki Kürt beyliklerinin ortadan kaldırılmasından çok önce, daha 1810’lu yıllarda Kuzeybatı Anadolu’nun ayanlarına II. Mahmud rejimi tarafından diz çöktürülmüştür.¹⁵ Tanzimat Fermanı’nı takib eden 1840’lı yılların başında iltizam sistemi kaldırılmış ve vergilerin merkezi hükümetçe doğrudan toplanması denenmiştir.

11 Yaşar Tolga Cora, “Doğu’da Kürt-Ermeni Çatışmasının Sosyoekonomik Arkapları”, 1915: *Siyaset, Tehcir, Soykırım*, ed. Fikret Adanır ve Oktay Özel (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015), s. 130-34.

12 Adanır, “Ermeni Meselesi”, s. 30.

13 Halil İnalçık, “Capital Formation in the Ottoman Empire”, *The Journal of Economic History*, 29/1 (1969), s. 108-119.

14 Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi: Ondokuzuncu Yüzyıl* (İstanbul: Belge Yayınları, 1993), s. 55.

15 Özer Küpeli, “Yenişehir (Bursa) Ayanı Sarıcaoğlu Osman Ağa ve Muhallefatı”, *History Studies International Journal of History*, III/3 (2011), s. 245-63; Cafer Çiftçi, “Derviş Paşazade Numan Bey’in Ayanlık ve Tersanecilik Faaliyetleri”, *Belleten*, 75/273 (2011), s. 387-406.

İltizam yerine getirilmeye çalışılan bu vergi sisteminin başarısız olması üzerine tekrar iltizam sistemine dönmüştür.¹⁶ 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanan vergi sistemini, 18. yüzyıldaki uygulamalardan ayıran önemli özelliklerden biri vergi tahsilinde nakdileşmenin çok artmış olmasıdır. Dahası, İmparatorluğun sınır bölgelerinden fazla vergi toplayamayan Tanzimat devleti, Hüdavendigar Vilayeti gibi ekonomisi ticarileşmiş yerleri daha fazla vergilendiriyordu.¹⁷ Tüm bunlara ek olarak uluslararası pazarlara açık olan bölge ekonomisinde geçerli tek bir para birimi de yoktu. Dolayısıyla, para piyasaları regüle edilemediği gibi, tarımsal üreticilerin herşeyden önce vergilerini ödemek için ihtiyaç duydukları nakiti temin edebilecekleri kurumsal kredi kaynakları da yoktu. Bölge köylüleri, hem para birimleri arasında geçiş yapabilmek, hem de nakit ihtiyaçlarını temin edebilmek için sarraf ve tefecilere muhtaçtı.¹⁸ Bölgede faal olan sarraf ve tefeciler ise imparatorlukta cari iltizam sisteminin en büyük finansörleri olan İstanbul merkezli Ermeni amira sınıfının başında bulunduğu kredi ağlarının taşraya uzanan kollarıydı.¹⁹ Yani, Tanzimat devleti, vergiler yoluyla toplumdan daha fazla kaynak almaya çabalarırken bir yandan da çeşitli büyüklüklerde mültezimler ve sarraflardan oluşan bir taşeronlar zincirini tarımsal üreticilerin sırtına bindiriyordu.

Batı Anadolu taşrasının ağalar, beyler, Hristiyan çorbacılar ve Müslüman eşraf gibi yerel güç odakları iltizam sisteminin kredi ağlarına yereldeki politik ağırlıklarıyla eklenmişlerdi. Özellikle vergilerin yerelde taksimi ve toplanmasında Tanzimat devleti, Batı Anadolu taşrasının Müslüman ileri gelenlerine ihtiyaç duyuyordu.²⁰ Yerel idaredeki pek çok görev ve pozisyonu üstlenen Müslüman aktörler, köylü hanelerinin sürekli bir biçimde sömürülmesine dayanan kredi ağlarının sürdürülebilirliğini sağlıyordu. Bu taşra ağa ve beyleri, kırsal kaynakları gasp ederek pek çok köylü hanesinin pratikte topraksızlaşarak yarıcı-kiracı

16 İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri: (1840-1880)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011), s. 32-43.

17 Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 61.

18 Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 71-72.

19 Örneğin Kadıköy'de ikamet etmekte olan Maktar Pekmezoğlu'nun 1863 yazında İzmir'de 97 kişi ile borç davası vardı. BOA, Meclis-i Vala (MVL.) 649-68. İstanbul'daki Kayserili Poliçeci Keşkekoğlu Karabet ise İznik bölgesinde bölgenin zengin Ermeni köylüsü ailelerinden kendisine vekil istihdam edecek kadar etkindi. BOA, Sadaret Deavi Evrakı (A. MKT. DV.) 162-12; MVL. 658-17.

20 Taşrada vergi tahsilinde yapılan yolsuzluklar için bkz., Erdoğan Keleş, *Anadolu'da Tanzimat ve Teftiş: (1850-1853)* (Çankaya, Ankara: Gece Kitaplığı, 2019), s. 79-88.

konumuna düşmesine sebep oluyordu.²¹ 1860’lı yılların ortalarına kadar Kuzybatı Anadolu’nun Tanzimat merkezileşmesinden ve Osmanlı ekonomisinin liberalleşmesinden beslenen Müslüman ve Ermeni taşra seçkinleri, Doğu vilayetlerinin Tanzimat mütegallesine benzer şekilde bölge köylülerini borç yükü altında topraksızlaştırarak bağımsız tarımsal üreticiler olarak varlıklarını sürdürebilmelerini tehdit eder hale gelmişlerdi.

Kuzybatı Anadolu’da Kırım Savaşı sonrası döneme kadar devam eden ve yerleşik köylüler aleyhine işleyen sürecin Doğu vilayetlerindeki Ermeni köylülerin topraksızlaşması sürecinden bazı farklılıkları vardır. Kuzybatı Anadolu’daki taşra seçkinleri sınıfı, iltizam sisteminin finansal ayağında daha baskın bir biçimde bulunan Ermeniler ve yerel idaredeki iktidarlarıyla iltizam sistemine eklenen, başta toprak olmak üzere tarımsal kaynakları kontrol eden Müslümanlardan oluşuyordu. Öte yandan, bu sistemin sömürdüğü yerleşik köylüler benzer tarımsal faaliyetlerde bulunan Ermeni ve Müslüman köylü kitlelerdi. Yani, Doğu vilayetlerinin sosyal yapısı, Tanzimat merkezileşmesinden ağırlıklı olarak Ermeni köylülerin topraksızlaşarak zarar görmesine sebep olurken, merkezleşmenin vergilendirme ayağının Kuzybatı Anadolu’daki işleyişi cemaatler arası ekonomik ayrımları aynı oranda keskinleştirmemiştir. Daha ziyade söz konusu olan durum, az sayıdaki Ermeni ve Müslüman Tanzimat seçkinlerinin vergilendirme sistemi aracılığıyla Ermeni ve Müslüman köylü kitleleri sömürmesidir.²² Dolayısıyla 1860’ların ortasındaki taşra idaresi reformlarına kadar olan süreçte Kuzybatı Anadolu’da bir “Ermeni köylüsü” sorunu yoktur; fakat daha genel bir köylülük sorunu mevcuttur.

Batı Anadolu kırsalında Tanzimat merkezileşmesinin sosyo-ekonomik düzlemde Müslim-Gayrimüslim ayrımını keskinleştiren en önemli uygulaması Müslüman nüfusa getirilen askerlik yükümlülüğüdür. Askerlik yükümlülüğü, vergilendirme ile birlikte Tanzimat’ın eşit vatandaşlık kurgusunun sacayaklarından biriydi. 1855 yılından itibaren prensipte Gayrimüslimlere de askerlik yükümlülüğü getirilmiştir. Fakat Gayrimüslimlerin askere alınması pratikte uygulanamadığından zımmilik statüsüyle bağlantılı cize, bedel-i askerî adı altında askerlik yükümlülüğünden muafiyet vergisi olarak tahsil edilmeye devam

21 Bursa’dan bir örnek için bkz., Emre Satıcı, “Meclis Üyeliğinden Paşa’lığa Tahir Ağa (Tanzimat Sonrası Yerel Yönetimde Eşrafın Rolüne İlişkin Bursa’dan Bir Örnek)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXV/40 (2006), s. 225-244.

22 E. Attila AYTEKİN, “Cultivators, Creditors and the State: Rural Indebtedness in the Nineteenth Century Ottoman Empire”, *The Journal of Peasant Studies*, XXXV/2 (2008), s. 292-313.

etmiştir.²³ Batı Anadolu, Tanzimat devletinin en fazla asker topladığı bölgeler arasındaydı. 1846 ile 1863 yılları arasında iki yıl dışında her sene bu bölgenin bağlı olduğu Hassa Ordusuna asker celp edilmiştir.²⁴ Bursa'daki İngiliz konsolosunun tahminine göre bir celp dönemi Bursa ve civarındaki her dört Müslüman köylü hanesinden birinin ekonomik yaşamını felç ediyordu.²⁵ Batı Anadolu Müslümanlarının fazlaca askerlik yapması ve Müslümanların askerlikten muaf olmak için ödemeleri gereken bedel-i nakdinin Gayrimüslimlerin ödediği bedel-i askerîye göre çok yüksek olması,²⁶ Tanzimat devletinin Gayrimüslimleri demografik ve iktisadi olarak kayırması anlamına geliyordu. Dolayısıyla askerlik yükümlülüğü, bölgedeki demografik eğilimler, sermaye birikimi, vergilerin taksimi ve toplanması süreçleri, toprak rejimi, farklı cemaatlerin orta sınıf meslek ve zanaatlara ayırdığı insan kaynakları gibi pek çok alanda cemaatler-arası farklılaşmalar ortaya çıkaran zincirleme reaksiyonlara sebep oluyordu.

Askerlik meselesi, sadece Müslümanların dile getirdiği bir Müslümanlara eşitsizlik sorunu değildi; imparatorluk Ermenilerinin de farkında olduğu bir sorundu. Nitekim 1870'lerin başında Ermeni Millet Meclisi'nde Ermenilerin eşit vatandaşlığın gereği olarak Müslümanlar gibi askerlik yapma zorunluluğu gündeme gelmiş ve konu hararetli tartışmalara yol açmıştır. Askerlik yükümlülüğünün eşit vatandaşlık için bir önkoşul olduğunu savunan (kendileri askerlik yükümlülüğünden her halukarda muaf) başkent Ermenilerine, bu yükümlülüğü esasen sırtlayacak olan taşra Ermenileri karşı çıkmıştır. Taşra Ermenileri, askerlik yükümlülüğünün Müslümanların tarımsal üretimini aksattığı gibi kendilerinininkini de aksatacağını iddia ederek eşitlik hatırına böyle bir yükün altına girmeyeceklerini beyan etmişlerdir. Taşra Ermenileri adına yapılan itirazların dikkat çekici yönü askerlik yükümlülüğüne ideolojik ya da geleneksel argümanlarla değil; ekonomik argümanlarla karşı çıkıyor olmalarıdır.²⁷

23 Roderic H. Davison, "Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century", *The American Historical Review*, LIX/4 (1954), s. 859; Tobias Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğunda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*, çev. Türkis Noyan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009), s. 244-45.

24 Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına*, s. 280.

25 Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 60.

26 Gülsoy'un hesaplamalarına göre bir Müslümanın askerlikten tamamen muaf olabilmek için ödemesi gereken tutar 15.100 kuruşu bulabiliyordu. Bir Gayrimüslim, askerlik muafiyeti karşılığında 60 senede toplam 2.222 kuruş ödemekteydi. Ufuk Gülsoy, *Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), s. 100-101.

27 Richard Edward Antaramian, "In Subversive Service of the Sublime State: Armenians and Ottoman State Power (1844-1896)" (PhD Thesis), The University of Michigan, 2014, s. 160-61; Ueno, "For the Fatherland", s. 101-102.

Doğu vilayetlerine odaklanan literatürde Müslüman nüfusun askerlik yükümlülüğü genellikle Ermeni toplumuna doğrudan şümulu olmayan yan bir konu olarak ele alınıyor. Buna göre askerlik yükümlülüğü, 19. yüzyılın kapitalist iktisadi koşullarına daha iyi adapte olarak eğitim seviyesini ve genel refahını artıran, eşit vatandaşlık ideolojisini benimseyerek Osmanlı modernizasyonunun taşıyıcı gücü haline gelen Ermeni toplumunun atılımı karşısında Müslüman toplulukların durağanlığının, kayıtsızlığının ve Tanzimat’ın kaybedenleri kulübünde oluşlarının bir veçhesidir.²⁸ Her ne kadar Ermeni toplumunun bahse konu olan refah artışı bütün Ermenileri kapsayan bir sürece işaret etmese de, kent merkezlerindeki Ermeni yeni zenginlerin serveti, Protestan misyonerlerin desteğiyle gelişen eğitim olanakları ve doktorluk, avukatlık gibi burjuva mesleklerini domine edişleri Müslümanların haset etmesine sebep oluyor; Müslümanlarda genel bir Hristiyan düşmanlığı uyandırıyor.²⁹ Sosyo-ekonomik, politik ve kültürel gelişmelere ayak uyduramayan Müslümanlar, dini eşitlik retoriğini vurgulayan 19. yüzyılın aydınlanmacı reform programlarından rahatsızlıklarını askerlik yükümlülüğünün getirdiği eşitsizlikleri öne sürerek ifade ediyorlardı.³⁰ Bu bakış açısına göre, kendilerini küçük düşürülmüş ve dezavantajlı konuma itilmiş hisseden imparatorluk Müslümanları, modernizasyona şüpheyle yaklaşıyor; hatta karşı çıkıyorlardı. Osmanlı Müslümanları, Ermenilere göre iktisadi ve sosyal alandaki geri kalmışlıklarını geleneksel Osmanlı kimliğinin son kalesi olarak gördükleri “millet-i hâkime” statülerine sarılarak telafi etmeye çalışıyorlardı. Çünkü “millet-i hâkime” prensibinin aşınması Osmanlı İmparatorluğu’nun İslami karakterinin kaybolması anlamına geliyordu.³¹

28 Ümit Kurt, “Reform and Violence in the Hamidian Era: The Political Context of the 1895 Armenian Massacres in Aintab”, *Holocaust and Genocide Studies*, XXXII/3 (2018), s. 407-408; Astourian, “Toprağın Sessizliği”, s. 97.

29 Jelle Verheij, “‘The Year of the Firman’: the 1895 Massacres in Hizan and Şirvan (Bitlis Vilayet)”, *Études Arméniennes Contemporaines*, X (2018), s. 131; Verheij, “Diyarbakir”, s. 91; Heather J. Sharkey, “History Rhymes? Late Ottoman Millets and Post-Ottoman Minorities in the Middle East”, *International Journal of Middle East Studies*, L/4 (2018), s. 763; Ali Sipahi, “Narrative Construction in the 1895 Massacres in Harput: The Coming and Disappearance of the Kurds”, *Études Arméniennes Contemporaines*, X (2018), s. 66.

30 Kurt, “Reform and Violence”, s. 408.

31 Elke Hartmann, “The Central State in the Borderlands: Ottoman Eastern Anatolia in the Late Nineteenth Century”, *Shatterzone of Empires*, ed. Omer Bortav ve Eric D. Weitz (Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 2013), s. 175.

Tanzimat devleti Batı Anadolu'nun Müslüman gençlerini ağırlıklı olarak konar-göçer olan Doğu vilayetlerinin Kürt nüfusuna göre daha etkin bir biçimde askere alabilmekteydi.³² Bu yüzden askerlik yükümlülüğünün yarattığı cemaatler arası eşitsizlikler Batı Anadolu'da belirgin bir biçimde gözlemlenebiliyordu. Örneğin, Sultan II. Abdülhamid döneminde bazı Ermeni köyleri, bölgelerini iktisadi olarak domine eden birer kasaba büyüklüğüne ulaşmış; gösterişli okul binaları, fabrikaları, böcekhaneleri ve hayırsever cemiyetleriyle iktisadi ve sosyal olarak Müslüman köylerinde pek rastlanmayan bir canlılık sergiliyorlardı.³³ 1860'lı yıllara doğru askerliğe elverişli genç Müslüman nüfustaki hissedilir azalma asker toplama bölgelerinde daralmaya yol açmıştı.³⁴ Müslüman nüfusun askerlik yükümlülüğünden dolayı demografik ve iktisadi olarak gerilemesi Tanzimatçı devlet adamlarını endişeye sevk etmiştir. Tanzimat bürokratlarının bu bağlamda Gayrimüslimlere de askerlik yükümlülüğü getirilmesini tartışırkenki en önemli motivasyonları Müslim-Gayrimüslim eşitliği değil; Müslüman ahalinin millet-i hâkime statüsünün demografik, iktisadi ve sosyal temellerinin korunmasının gerektiğini düşünmeleridir.³⁵

Osmanlı Doğu'sunda 1830 ve 1840'lı yıllarda yaşanan iç savaş, aynı zamanda bir "iç sömürgeleştirme"ye işaret ediyordu. Bu dönemdeki insan avını andıran zorunlu askere almalarından dolayı bazı köylerde çalışabilir durumda hiç Müslüman genç erkek kalmamıştı.³⁶ Tanzimat dönemi boyunca Doğu vilayetlerinde Batı Anadolu'daki kadar düzenli bir biçimde asker celpleri uygulanamamış olsa da bölge Müslümanları Tanzimat'ın getirdiği Müslümanlara münhasır kılınan askerlik yükümlülüğüyle sert bir biçimde tanışmıştı.³⁷ Fakat askerlik yükümlülüğünün

32 1846-1863 yılları arasında Hassa Ordusu ile Anadolu Ordusunun celp sıklıklarının karşılaştırması için bkz., Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına*, s. 280.

33 Bölgenin Ermeni toplumunun iktisadi ve sosyal dinanizmini ortaya koyan bilgi ve belgeler için bkz., Raymond H Kévorkian ve Paul B Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2013), s. 128-155. 1914 yılında yazılmış, "Pazarköy'deki Ermenilerin iktisadi ve kültürel vaziyetlerine dair rapor" şeklinde Osmanlı arşivi tasnifine girmiş belge, üretildiği bağlam ve üreten(ler)in motivasyonları göz önünde bulundurulmak kaydıyla Kuzeybatı Anadolu kırsalı hakkında bilgiler içermektedir. BOA, Dahiliye Kalem-i Mahsus (DH. KMS.) 19-2.

34 Gülsoy, *Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri*, s. 113.

35 Gülsoy, *Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri*, s. 111-120; Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına*, s. 223-224; 226.

36 Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına*, s. 65-67.

37 Doğu vilayetleri Alevi nüfusunun Tanzimat nizamından hoşnutsuzluğunun başlıca sebebi evlatlarının zorla askere alınmasıdır. Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına*, s. 116.

getirdiği yükler bir yana, tarihyazımında Doğu vilayetlerindeki Kürt çoğunluk için vurgulanan misyonerlerin açtığı okullardan Ermeniler kadar faydalanamadıkları için haset ettikleri; doktorluk, öğretmenlik, eczacılık, avukatlık gibi burjuva mesleklerine erişimlerinin görece kısıtlı olmasının kendilerinde kıskançlık uyandırdığı ve genel olarak Tanzimat’ın kaybedenlerinden oldukları için tepkiselliklerinin doğal olduğu gibi iddiaların³⁸ somut bir biçimde temellendirilmesi gerekmektedir. Eğitilmiş insan istihdam eden hizmet sektörünün ve devlet memuriyetlerinin günümüze kıyasla son derece kısıtlı olduğu bir ekonomik bağlamda çoğunluğu konar-göçer olan Kürtlerin büyük bir maarifperverlik göstererek evlatlarının dört duvar arasında, misyoner okulları benzeri yerlerde eğitim almasını istiyor olmaları ya da çoğunlukla yerleşik nüfustan insanların yürüttüğü meslek dallarına özenmeleri ispatlanmaya muhtaçtır.

Modern eğitim hizmetlerinin Müslüman nüfusa devlet destekli insiyatiflerle nispeten etkin bir biçimde sunulabildiği Kuzeybatı Anadolu’nun³⁹ Müslüman ahaliyi Doğu vilayetleri tarih yazımının Müslümanlara atfettiği kadar eğitime hevesli gözükmemektedir. Daha ziyade söz konusu olan durum, eğitime yapılacak yatırımın kırsal bölge ekonomisinde ortaya çıkaracağı olası getiri ve götürüleri hesaba katan pragmatik bir yaklaşımdı. Örneğin, Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu Bursa’nın Yenişehir kazasında, insanlar kaza merkezindeki rüşdiyeye çocuklarını göndermiş; bu rüşdiye binasının bakımına destek olmuş, fakat çocuklarının Bursa’daki idadiye devam etmesini pek istememişlerdir. Çünkü, çocuklarının Bursa’daki idadiye devam etmesi daha pahalı olmasının yanısıra, gelecekteki kariyer olanakları olarak da aile mülklerinden kopmayı gerektiriyordu. İdadi ve daha yüksek okul kariyerlerinin getireceği avantajlar, gençlerin memleketlerinden kopmuş olmasının bedelini tazmin edemiyordu.⁴⁰ Öte yandan, kırsal Müslüman nüfusun eğitime pragmatik yaklaşımı, bu alanda Gayrimüslim komşularıyla rekabete girmedikleri anlamına gelmemektedir. Örneğin, İznik’in Sölöz Gayrimüs-

38 Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına*, s. 101.

39 1902-1908 yıllarında imparatorluk genelinde kaza başına düşen ortalama rüşdiye mektebi sayısı 0.85’tir. Yani 1900’lerin başında her kaza merkezinde bir rüşdiye mektebi bulunmamaktadır. Buna mukabil Kuzeybatı Anadolu’da Müslüman nüfus ağırlıklı Ertuğrul Sancağı’nda kaza başına ortalama 2.75 rüşdiye mektebi düşmektedir. Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1939-1908): İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), s. 387-388.

40 Fatma Melek Arıkan, “A History of a Western Anatolian Region: Yenişehir and İznik during the late Ottoman Empire (1855-1909)” (PhD Thesis), Sabancı University, 2018, s. 255-57.

lim adlı Ermeni köyüne Amerikalı Protestan misyonerlerin 1870’lerde bir okul kurmasının ardından, 1880’lerin başında komşu Sölöz Müslim köyünde devletin insiyatifiyle ve köylülerin katkılarıyla modern bir rüşdiye mektebi binası inşa edilip eğitime açılmıştır. Fakat bu rüşdiye, talep yetersizliğinden dolayı 1900’lerin başında kapatılmıştır. Rüşdiyenin kapatma işlemleri yapılırken Müslüman köylülerin okul binasının bir kısmını köy imamına lojman olarak tahsis ettikleri; bir kısmını ise ahıra çevirdikleri ortaya çıkmıştır.⁴¹ Yani Müslüman ahalinin eğitime yaklaşımında Ermeni komşularıyla rekabet etme motivasyonuna rastlansa bile kırsal ekonominin ve yereldeki hayat şartlarının gereklilikleri son tahlilde belirleyici olmuştur.

Doğu vilayetleri perspektifinden Ermeni meselesini irdeleyen bazı çalışmaların Ermeni toplumunun bir kesiminin artan refah seviyesinin Müslüman ahaliye rahatsızlık yarattığını belirtmesi doğruluk payı olabilecek bir saptamadır. Fakat Müslüman ahaliye atfedilen öfke ve umutsuzluğu Ermeni meselesinin itici güçleri arasında tanımlamak fazlasıyla indirgemeci ve özcü bir yaklaşımdır. Batı Anadolu’nun borç yükü altında ezilen Müslüman köylü kitleleri, “millet-i hâkime” statüsünün sunduğu imkanlardan taşra idaresinde iktidarını tahkim ederek servetini artıran Müslüman eşraf aileleri kadar faydalanamıyordu. Benzer bir biçimde kent merkezlerindeki hali vakti yerinde az sayıdaki Ermeninin durumu, Osmanlı doğusundaki perişan edilmiş Ermeni kırsal nüfusun gerçekliğine⁴² tezat bir görünüm arz ediyordu. Ekonomik anlamda toplumsal tabakalaşmanın hem Müslüman hem de Gayrimüslim topluluklar arasında yaygın olduğu bir sosyal evrende imparatorluk Müslümanlarına dair kültürel ve ideolojik varsayımların iktisadi ve sosyal sorunların önüne konması sağlıklı bir yaklaşım değildir. Müslim-Gayrimüslim ayrımının paylaşılan Osmanlı siyasi evrenindeki iktisadi ve sosyal temellerine odaklanmak kriteri, Ermeni meselesinin salt Ermeni aktörleri için değil; sorunun en önemli taraflarından biri olan Müslüman aktörleri için de geçerlidir. Nasıl ki Doğu vilayetlerindeki Ermeni köylüsünün toprak meselesi aynı zamanda bir Osmanlı merkezileşmesi sorunu; “millet-i hâkime”yi herşeyden önce iktisadi bir sorun olarak derinden etkileyen askerlik yükümlülüğü de Ermeni meselesiyle ilintilenen bir Osmanlı merkezileşmesi sorunu.

41 Arıkan, “A History of a Western Anatolian Region”, s. 257-261.

42 Osmanlı doğusu Ermeniliği ile İstanbul Ermeniliği arasındaki yaşam deneyimi farklılıklarının Ermeni toplumunda yol açtığı kırılmalar için bkz., Talin Suciyan, “Hagop Mnt’suri’s The Second Marriage: Armenian realities in the pre- and post-genocide Ottoman Empire and Turkey”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, L/5 (2023), s. 1151-1166.

Ermenilere ve Müslümanlara Tanzimat

Marmara Denizi'nin doğu ve güneydoğu havzasında yoğunlaşan Ermeni toplumuyla 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren yakından ilgilenen Amerikalı Protestan misyonerlerin derledikleri nüfus bilgileri idari yapılanmadan bağımsız olmaları dolayısıyla kıymetlidir. Buna göre 1867'de bu bölgede Adapazarı ve civarındaki 11 köyde 15.000; İzmit-Bahçecik ve civarlarında 20.000; İznik gölü etrafındaki 10 köyde 25.000; Yalova ve civarındaki 6 köyde 10.000 olmak üzere toplam 70.000 civarı bir Ermeni nüfus yaşamaktadır.⁴³ Bu bölgede 19. yüzyılda gözlemlenen Ermeni nüfus yoğunlaşması Erzurum, Harput, Kars, Eğin, Sivas, Palu, Erivan ve Kemah gibi bölgelerden alınan iki büyük göç dalgasıyla oluşmuştur. İlk göç dalgasını 17. yüzyılın başında, Celali isyanlarının yol açtığı terör ortamından kaçıp gelerek bölgeye yerleşen Ermeniler oluşturmaktadır.⁴⁴ İkinci göç dalgası ise 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nı takip eden yıllarda gerçekleşmiştir. 1830-1840 yılları arasında Pazarköy (Bursa, Orhangazi) bölgesindeki Ermeni nüfusun iki katından fazla arttığı tahmin edilmektedir.⁴⁵ Nitekim Pazarköy, İzmit-Bursa bölgesindeki Ermeni yerleşimi içerisinde Ermeni nüfusun tüm nüfusun yüzde 60'tan fazlasını oluşturarak mutlak çoğunluğu teşkil ettiği tek kazadır.⁴⁶

19. yüzyılda doğu ve güneydoğu Marmara havzasının en önemli geçim kaynakları zeytincilik ve ipek böcekçiliği idi. Bağ ürünleri ve sebze-meyve üretimi de belirgin ekonomik faaliyetlerdi.⁴⁷ Bölgedeki tarımsal üretimin dikkat çekici yönü, yaygın tarımdan ziyade daha küçük araziler üzerinde yapılan emek-yoğun ve na-

43 American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM), The Missionary Herald, vol. 63, year 1867, s. 392-93. Osmanlı devleti arşiv belgelerine dayanılarak yapılan hesaplarda Ermeni nüfus daha az çıkmaktadır. İsmail Yaşayanlar, “Bursa Pazarköy (Orhangazi) Ermenilerinin Demografik Yapılarına Yönelik Bir Değerlendirme”, *Osmanlı'nın Seçkin Tebaası iken Yabancılaşan Topluluk Bursa Ermenileri*, ed. İsmail Yaşayanlar ve Selçuk Kırılı (Bursa: Türk Ocakları Bursa Şubesi, 2016), s. 232-33. Kaynaklarda 20. yüzyıl başı için verilen daha güvenilir rakamlar, 19. yüzyıl ortası için misyonerlerin verdiği nüfus bilgilerinin gerçeğe yakın olabileceğini düşündürmektedir. Kévorkian ve Paboudjian, *1915 Öncesinde*, s. 128, 151.

44 Oğuz Polatel, “İzmit Kazası'nda Ermeni Yerleşiminin Başlangıcı ve Ermeni Yerleşim Yerleri”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler: VI. Cilt Merkez ve Taşrada Ermeniler*, ed. M. Metin Hülagü (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), s. 31; Yaşayanlar, “Bursa Pazarköy”, s. 230; Kévorkian ve Paboudjian, *1915 Öncesinde*, s. 128, 151.

45 Yaşayanlar, “Bursa Pazarköy”, s. 232.

46 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi 1324 Senesi, s. 606-607.

47 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi 1324 Senesi, s. 333-334.

kit getirisi yüksek ticari tarım ürünlerinin baskın olmasıdır. Nakit getirisi yüksek tarımsal ürünler, bir yandan bölgenin görece refahını temin ediyordu; diğer yandan bu ürünlere bağımlılık, ard arda kötü geçen birkaç üretim sezonu sonunda kırsal nüfusun açlık ve kıtlık gibi sıkıntılar yaşamasına sebep oluyordu. Yani bu bölge, hasat edilen ürünlerdeki sezonluk dalgalanmalara ve piyasalardaki fiyat oynaklıklarına karşı kırılgandı.⁴⁸

Kuzeybatı Anadolu'da tarımsal üretimin ticarileşmesi 19. yüzyıldan çok önce başlamış bir süreçtir. Bu bölgede geleneksel olarak faiz oranları oldukça yüksektir.⁴⁹ 19. yüzyıl, bölge ekonomisinin kronik faiz problemini daha da artırmıştır. Bu yüzyılda, Osmanlı ekonomisinin liberalleşmesi ve parasallaşmasının hız kazanması Batı Anadolu'da Tanzimat dönemi boyunca nakit darlığı yaşanmasına; dolayısıyla faizlerin çok yüksek seyretmesine sebep olmuştur. Böylesi bir ekonomik ortam, elinde bir miktar nakit tutabilen aktörlerin yüksek faizler yoluyla servetlerini artırmalarını sağlamıştır.⁵⁰ İzmit-Bursa bölgesinin zengin Ermeni ailelerinin ticari tarımdan elde ettikleri sermaye birikimini bölge ekonomisinin sunduğu finansal fırsatlarla değerlendirdiğini düşünebiliriz. Nitekim ipek ve zeytin mahsullerinden iyi kazanç elde edilen yıllarda bazı Protestan Ermeniler, cemaatlerinin finansmanına katkıda bulunmak için Amerikalı misyonerlere yüklü miktarlarda nakit bağışlayabilmişlerdir.⁵¹ Ayrıca bazı zengin Ermeni köylüler, iltizam sisteminin kredi ağlarına eklenerek vergi toplama işinden de kâr etmeye çalışmışlardır.⁵²

Az sayıdaki zengin Ermeni köylü ailesi madalyonun bir yüzüdür; diğer yüzü ise toplumsal tabakalaşmayı artıran bölge ekonomisinde hayatını idame ettirmeye çalışan Ermeni köylüsü kitlelerdir. Toplumun alt tabakalarına mensup pek çok bölge Ermenisi, Kuzeybatı Anadolu'nun münbit topraklarında kendi hesabına çiftçilik yaparak geçinemiyordu. Bölgenin Ermeni sakinlerinden pek çoğu yıl boyunca ya da yılın bir kısmında boyacılık, sepet örücülük, demircilik ve marangozluk gibi zanaatlerle Müslüman köylerinde bulunuyordu. İpek böceği besleme,

48 ABCFM, *The Missionary Herald*, vol. 63, year 1867, 392. 20. yüzyıl başında Pazarköy kazasında üretilen hububat, kazanın ancak 3 aylık ihtiyacını karşılayabiliyordu. Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1324 Senesi, s. 333.

49 Suraiya Faroqi, *Stories of Ottoman Men and Women: Establishing Status, Establishing Control* (İstanbul: Eren, 2002), s. 19.

50 Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 69-72.

51 ABCFM, *Annual Report of Broosa Station for 1879-80*, s. 11.

52 Fatma Melek Arıkan, *Modernization in the Late Ottoman Era: "Periphery" in the Heartlands* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2021), s. 140.

dokumacılık, örücülük yapan ve ev işlerinde çalışan pek çok Ermeni kadın da Müslümanlarla iç içe yaşıyordu.⁵³ 1870’lerin başında Adapazarı civarındaki Ermenilerin beşte birinin Müslüman köylerinde devamlı işleri vardı; ipek sezonunda ise çok daha fazla Ermeni erkek ve kadın iş için Müslüman köylerinde bulunuyordu.⁵⁴ Benzer şekilde, Pazarköylü fakir Ermeni kadınlar, İstanbul’da analık, bakıcılık, hizmetçilik ya da hastane, okul gibi Ermeni kurumlarında müstahdemlik gibi işlerde çalışarak hayatlarını idame ettiriyorlardı.⁵⁵ Adapazarı-İzmit bölgesi köylerinden bazı Ermeni genç erkekler ise madencilik, fabrika işçiliği gibi bölgeleri civarında bulunan iş kollarında çalışıyorlardı.⁵⁶ Fakir Ermeni erkek çocukların zengin Müslümanların çiftliklerinde işçilik yaptıkları ya da İstanbul’daki Ermeni zanaatkarlar yanına çıraklık yapmaya gönderildikleri de oluyordu.⁵⁷ Ermenilerin yaptığı işlerin çeşitliliği, toprağa erişimi olmadığı için sefaletle düşebilecek alt sınıflar için hepsi çok makbul olmasa da alternatif ekonomik imkânlar olduğu anlamına geliyordu.⁵⁸

Öte yandan, Tanzimat dönemi boyunca Batı Anadolu’da ekilebilir olmasına rağmen nüfus yetersizliğinden dolayı atıl duran araziler oldukça fazlaydı.⁵⁹ Bu durumda, Kuzeybatı Anadolu Ermeni toplumunun kendi arazilerinde, küçük köylü haneleri şeklinde yaptıkları tarım haricindeki uğraşlarının çeşitliliği aynı zamanda toprağa ve kırsal kaynaklara erişimlerinin sınırlı olduğunu göstermektedir. Yani imparatorluğun zengin taşrasının Doğu vilayetlerindeki soydaşlarına göre talihli ve müreffeh Ermeni sakinleri, toprak mülkiyetinin ve kırsal kaynaklara erişimin politik yapısının bir yansıması olarak nüfusları oranında bu kaynaklardan faydalanamıyorlardı. “Talihleri” ise girişimciliğin ve işçiliğin fazla nüfuslarını ekonomik olarak absorbe edebileceği bir coğrafyada yaşıyor olmalarınıydı.

Bölgedeki yerleşik Müslüman köylülerin tarımsal üretimleri Ermeni köylülere rinkiyle benzerlik göstermektedir. Zeytincilik ve ipek böcekçiliği Müslüman kırsal

53 ABCFM, The Missionary Herald, vol. 67, year 1871, s. 40.

54 ABCFM, Nicomedia Station 14th Annual Report, 1870-71, s. 12.

55 BOA, Dahiliye Muamelat (DH. TMİK. M.) 57-11.

56 Örneğin Ovacık köyünden 300 Ermeni delikanlı Hereke’deki Fabrika-i Hümayun’da çalışıyordu. ABCFM, The Missionary Herald, vol. 62, year 1866, s. 264.

57 Bahçecikli küçük Agop’un ve Çengeller köylü Arakil’in hikayelerine aşağıda değineceğim.

58 Bölgedeki Ermeni köylerinin ekonomik durumları birbirinden farklı olabiliyordu. Amerikalı misyonerler, özellikle İznik gölü civarında yaşayan Ermenilerin genel refahının oldukça yüksek olduğunu gözlemlemişlerdir. ABCFM, The Missionary Herald, vol. 63, year 1867, s. 392.

59 Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 57-58.

nüfus için de temel uğraşlardır. Müslüman ve Ermeni kırsal nüfuslar arasındaki en büyük fark, nüfus yoğunluklarında ortaya çıkmaktadır.⁶⁰ Kuzeybatı Anadolu'da Müslüman nüfus toplamda Ermeni nüfustan daha çok olsa bile Müslüman köyleri, Ermeni köylerinden belirgin derecede daha az nüfusludur. 1860'larda İznik gölü civarındaki Ermeni köylerinin en büyükleri yaklaşık 1000 haneli; ortalamada ise 350 haneli köylerdi.⁶¹ Aynı bölgenin büyük Müslüman köyleri ise 20. yüzyılın başında 120 hanenin biraz üzerinde nüfusa sahiptir.⁶² Nüfus yoğunlukları arasındaki bu fark, iş gücü hareketliliğinin Ermeni köylerinden Müslüman köylere doğru olmasına yol açmıştır.

Osmanlı belgeleri, bu bölgede 19. yüzyılın ikinci yarısında daha belirgin hale gelen Müslim-Gayrimüslim nüfus yoğunlukları arasındaki farkın en önemli sebebi olarak Müslümanlara getirilen askerlik yükümlülüğünü gösterir.⁶³ Ermeni kırsal nüfusun aksine Müslüman kırsal nüfusta işgücü açığı özellikle Kırım Savaşı ya da 93 Harbi gibi askeri mobilizasyon dönemlerinde çok belirgindir. Toprak mülkiyeti toplumsal sınıflar arasında hiyerarşik olarak dağılmış olsa da son tahlilde Müslüman ahali etkin bir biçimde ekip biçebileceğinden fazla araziye mutasarrıftır. Müslümanların azalan nüfus yoğunluklarına rağmen kırsal kaynakların kontrolünde, yerel idarede ve eşkiyalık sektörü ile kolluk kuvvetlerinin insan kaynakları gibi alanlarda belirgin üstünlükleri vardır. Buna mukabil, Müslüman köylülerin sermaye birikimi genel olarak Ermeni köylülerinkine göre daha azdır. Müslüman eşrafın erkek evlatlarına askerlik muafiyeti satın almak için tek seferde ödediği bedel-i askerinin çok üzerindeki bedel-i nakdî meblağları, Müslüman köylerdeki sermaye birikiminin mütemadiyen merkezi hükümet hazinesine aktarılması anlamına geliyordu.⁶⁴

60 1907 yılı Hüdavendigar Vilayeti Salnamesinde yayınlanan nüfus yoğunluğu istatistiğine göre Ermeni nüfusun yoğunluğu teşkil ettiği Pazarköy kazası, Hüdavendigar Vilayeti'nin en yoğun nüfuslu kazalarındandır. Vilayet genelinde kilometre kareye 20,6 kişi düşerken, Pazarköy'de kilometrekareye 48,5 kişi düşmektedir. Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1325 Senesi, s. 68.

61 ABCFM, The Missionary Herald, vol. 63, year 1867, s. 391-92.

62 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1325 Senesi, s. 143, 165, 170, 189, 227.

63 BOA, Sadaret Umum Vilayat Evrakı (A. MKT. UM.) 290-44; Akkuş, İngiliz konsolosluk raporlarına dayanarak Bursa şehri ve civarı için aynı durumu betimlemektedir. Turgay Akkuş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler* (İstanbul: Libra, 2010), s. 91.

64 Zengin Müslüman köylülerin çocuklarına askerlik muafiyeti satın almak için nasıl sömürücü borç mekanizmalarına dâhil olduklarının bir örneği için bkz. Arıkan, *Modernization*, s. 176.

İzmit-Bursa bölgesinde yüzyıllar içerisinde kurulmuş çeşitli statülerde çok sayıda vakıf vardır. Bu vakıflardan bazıları çok büyük kırsal alanların ve kaynakların kullanımı üzerinde söz sahibidir. Vakfedilen gayrimenkullerin mülk statüsünde olması durumunda bu vakıfların hukuki statüsü özel mülkiyete yakın olduğu için şer’i mahkemelerin yetki alanında kabul edilirlerdi.⁶⁵ Yani, kırsal kaynakların toplandığı büyük vakıf pastasını idare edenler, bu pastadan en büyük payları alanlar ve vakıfların ekonomik fonksiyonları üzerine kritik kararları verenler, aynı zamanda şer’i mahkemeleri işleten Müslüman aktörlerdir. Ermeni köylerindeki kiliselere vakfedilmiş ev, bahçe gibi gayrimenkulleri içeren küçük çaplı vakıflarla ilgili Ermeni taraflar arasındaki anlaşmazlıklar dahi kaza naibi, müftüsü, müdürü ve “vücûh-u memleket” gibi Müslüman ileri gelenlerin vasıtasıyla çözüme kavuşturulmaya çalışılırdı.⁶⁶ Bu durum, Gayrimüslim kırsal nüfusun vakıf meselelerinde her zaman haksızlığa uğradığı anlamına gelmemektedir. Fakat vakıfların kurumsal gücünden Müslüman nüfus kadar faydalanamamaları Ermenileri kırsal kaynaklara erişim bakımından daha kırılgan hale getirmektedir. Nitekim ilerleyen yıllarda salt Ermeniler için değil, bölgedeki Rum cemaati için de en büyük sorunlardan biri cemaatlere ait gayrimenkullerin mülkiyetinde cemaatlere tüzel kişilik hakkı (legal corporate status) tanınmaması olmuştur.⁶⁷

Vakıfların yanısıra, şer’i mahkemeler, naiblik kurumu ve bu kurumların ardındaki ilmiye yapılanması Kuzeybatı Anadolu taşrasındaki Müslüman ahalinin Gayrimüslim nüfusa görece iktidarının dayanakları arasındadır. Tanzimat merkezileşmesi sürecinde bu kurumlarda gerçekleştirilmiş pek çok reform, pratikte Müslüman aktörlerin yerel idare üzerindeki ağırlığını resmileştirmiştir.⁶⁸ Vakıf kurumuyla ilintili iktidar ilişkilerinde olduğu gibi naiblerin ve şer’i mahkemelerin her zaman Ermeni karşıtı bir tutum almaları söz konusu değildir. Fakat iktidar gücüyle donatılmış Müslümanlara özgü naiblik kurumunun ve arkasındaki ilmiye yapılanmasının cemaatler arası çatışmalarda ya da ihtida gibi sosyal yönü olan

65 Abdurrahman Yazıcı, “Arazi Kanunnamesi (1274/1858) ve İntikal Kanunlarıyla İslam Miras Hukukunun Mukayesesi”, *EKEV Akademi Dergisi*, XVIII/60 (2014), s. 459. 1880’lere doğru bu tür vakıfları ilgilendiren arazi davaları da Nizamiye mahkemelerinin yetki alanına devredilmiştir. Ahmed Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), s. 327.

66 BOA, Sadaret Mektubi Kalemî Evrakı (A. MKT.) 235-43.

67 Ayşe Ozil, *Orthodox Christians in the Late Ottoman Empire: A Study of Communal Relations in Anatolia* (London: Routledge, 2013), s. 65-80.

68 Jun Akiba, “From Kadı to Naib: Reorganization of the Ottoman Sharia Judiciary in the Tanzimat Period”, *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*, vol. 1, ed. Colin Imber ve Keiko Kiyotaki (London; New York: I.B. Tauris, 2005), s. 43-60.

dini anlaşmazlıklarda Müslüman aktörleri kayırdığı durumlara rastlanabilmektedir. Yani, dini içerikli ya da toplumsal olarak gerilimli konularda Ermeni kırsal nüfusun adalete erişimi de Müslümanlarınkine nazaran sınırlıdır.

1854 yılında odağında bir Ermeni çocuğun bulunduğu bir ihtida meselesi bu bakımdan cemaatler-arası güç dengelerini örneklendirmektedir. Temmuz 1854'te İzmit'teki Ermeni cemaati, Bahçecikli 10 yaşındaki Agop'un Müslümanlar tarafından Müslüman edilmek için alıkonulduğu ve İzmit Murahhasası'nın çocuğun İstanbul'daki annesine teslim edilmesine dair Müslümanlara yaptığı başvuruların sonuç vermediği şikâyetiyle Ermeni Patrikliği ve Ermeni Millet Meclisi⁶⁹'ne başvurmuştur. Bunun üzerine İzmit'te Agop'un durumu şer'i mahkeme kayıtlarına dayanılarak araştırılmıştır. Buna göre Agop, olaydan birkaç sene önce Dersaadet'te püskülcü esnafından bir Ermeni'nin yanında çıraklık yapmaktayken ustasına Müslüman olacağını söylemesi üzerine püskülcü, çocuğu yanından def ederek İzmit'e geri göndermiştir. Agop, İzmit'te hayatını idame ettirebilmek için simitçi çıraklığı yapmaya başlamıştır. Bir gün simit satmak için İzmit'teki kadınlar hamamına gittiğinde hamam natırı kadına halini anlatarak İslamiyeti kabul ettiğini ikrar etmiştir. Hamam natırı kadın, Agop'u şer'i mahkemeye götürerek çocuğun ihtidasını kayda geçirtmiştir. Çocuk, mahkemede Müslümanlığa geçtiğini tereddütsüz bir biçimde tekrar ederek kendisine "Mehmet" isminin verilmesini istemiştir. 2,5 ay kadar sonra, Ermeni cemaatinin yaptığı itirazlar sonucunda Agop, Hristiyan kocabaşılardan da hazır bulunduğu İzmit Meclisi'ne çağırılmıştır. Meclis'te çocuğa İslamiyet'e rağbetinin sebep ve hikmeti sorulmuştur. Agop, "*emr-i taayyüşde duçar zarûret ve sefalet olarak babasının dahi akvât-ı yevmiyyesine bir akçe muaveneti olmayub aç ve muhtaç meydanda kalmış ve kendisinde şeref-i İslam ile müşerref olmağa kemâl muhabbet ve arzu hâsıl olmuş olduğunu*" beyan etmiştir. İzmit Meclisi, Ermenilerin 10 yaşında olduğunu iddia ettikleri Agop'un "*13 yaşında hadd-i bülüğa reside olmuş ve kimesnenin yed-i kitmânında olmadığı*"na ve Müslümanlığa geçişinde herhangi bir zorlama bulunmadığına hükmetmiştir. Bu durumda mecliste hazır bulunan Hristiyan kocabaşılardan da bir şey söyleyemeyerek konuyla ilgili meclis mazbatasını imzalamışlardır.⁷⁰

69 Belgede sözü edilen "Ermeni Millet Meclisi", İstanbul Ermeni Patrikhanesi bünyesinde 1847 ile 1860 yılları arasında faaliyet gösteren sivil ve ruhani meclislerden biri olmalıdır. Canan Seyfeli, "İstanbul Ermeni Patrikhanesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2020, 2. basım, EK-1, s. 669.

70 BOA, Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS.) 1895-27.

Agop’un başından geçenler, şer’i mahkemelerin, yerel idare meclislerinin ve Müslümanlar arasındaki sosyal ağların gücünü gösteriyor. Bahçecikli Agop, annesi muhtemelen fakirliğinden dolayı İstanbul’da çalışmak zorunda olan, babası tarafından terk edilmiş gariban bir çocuktur. Müslüman olmayı fakirlik ve sefaletten kurtulmanın yolu olarak seçmişti. İslamiyetin Osmanlı politik sistemindeki kurumsal ve politik ağırlığının yanısıra bölge Müslümanlarının toplumsal dayanışma ağları Agop’u Ermeni cemaatinden kopararak Müslümanların safına katmıştı. Bu açıdan bakıldığında, Tanzimat döneminde taşra Ermenileri arasında hızla yayılan hayırsever ve fukaraperver cemiyetlerin, salt Ermeni toplumunun yüzünü Batı’ya dönmesinin ve modernleşmesinin alametleri olmadığı ortaya çıkar. Bunlar, aynı zamanda giderek daha müdahaleci bir hal alan devlet merkezileşmesinde Müslüman ahalinin eskiden beri sahip olduğu mevzileri tahkim etmesi karşısında Ermeni toplumunun varlığını koruma çabalarıdır.

Tarihyazımında Tanzimat dönemini betimlemek için sıklıkla başvurulan “cemaatler-arası eşitlik” ya da “Gayrimüslimlere verilen imtiyazlar” gibi ilkeler Sünni Müslümanlığın politik sistem içerisinde pratikte sahip olduğu hegemonik konunun göz ardı edilerek Müslüman ahaliye yakıştırılan öfkeli edilgenliğin dayanakları olarak ele alınabiliyor. Oysa yalnızca Batı Anadolu’da değil, Doğu vilayetlerinde de devlet iktidarının meşruiyetinin Müslümanların son indirilen dinin sahibi sıfatıyla iktidara hak kazanmış olduğu tasarımında yattığı gözlemlenebiliyordu.⁷¹

2. BÖLÜM

Kırım Savaşı Sonrası Sosyo-Politik Dalganmalar

Kırım Savaşı’nı takip eden yıllarda imparatorluğun pek çok yerinde gözlemlenen Müslüman ahalinin Tanzimat devletinden memnuniyetsizliğini yansıtan toplumsal tepkilere Kuzeybatı Anadolu kırsalında da rastlanmaktadır. İzmit-Bursa bölgesi kırsalında askeri mobilizasyonun akabinde haydut (eşkiya) çeteleri türemiştir.⁷² Çoğunlukla yerli Müslümanlardan oluşan bu çeteler, özellikle 1858-1859

71 Kieser, *İskalanmış Barış*, s. 90. Gayrimüslimlere verilen imtiyazların uygulamada nasıl sınırlandırıldığı için bkz., Masayuki Ueno, “Religious in Form, Political in Content? Privileges of Ottoman Non-Muslims in the Nineteenth Century”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, LIX (2016), s. 408-441; Talin Suciyan, “Contesting the authority of Armenian Administration at the Height of *Tanzimat*: A Case of Incest, Adultery and Abortion/Tanzimat dönemi Ermeni İdaresinin Hukuki Salâhiyetleri ve Sınırları: Bir Ensest, Zina ve Kürtaj Davası”, *Reflektif Journal of Social Sciences*, II/1 (2021), s. 29-47.

72 Kırım Savaşı’nda çok fazla köylünün askere alındığı Trabzon Eyaleti’nde de eşkiyalık büyük bir asayiş sorunu olmuştur. Eyyub Şimşek, “Kırım Savaşı’nın Trabzon Eyaleti’ne Toplumsal Etkileri”, *History Studies International Journal of History*, V (2013), s. 275-80.

yıllarında zengin Ermeni ailelerin evlerine saldırmış, Ermeni ev sahiplerini yaralamış, öldürmüş ve eşyalarını yağmalamıştır. Benzer şekilde Müslüman köylülerin komşuları olan Ermeni köylüleri döverek öldürdükleri vakalara rastlanmaktadır.⁷³ Bölgede kalabalık gruplar halinde seyahat etmekte olan Ermeni tüccarlar da eşkiyaların saldırılarına uğramıştır.⁷⁴ Tanzimat devletinin Kırım Savaşı'nın finansmanı için tarımsal ekonomisi ticarileşmiş İzmit-Bursa bölgesinin vergilerini artırırken bir yandan da çok sayıda Müslüman erkeği bölge ekonomisinden çekip askere alması bölgedeki gayrimenkullerin hızlı bir biçimde Müslümanlardan Gayrimüslimlere geçmesine sebep olmuştur. İnsan kaynakları azalmış olan Müslüman ahalinin artan vergi yükünü taşıyamayarak ellerindeki mülklerini pratikte askerlik yükümlülüğünden muaf olan ve sermaye birikimleri daha fazla olan Ermeni komşularına sattıkları anlaşılmaktadır.⁷⁵ Dolayısıyla kimi Müslüman aktörlerin bölge Ermenilerine yönelen tepkiselliklerinde bu tür iktisadi-sosyal bunalımların payının olması kuvvetle muhtemeldir.⁷⁶

Bölgedeki Müslüman köylerin askerlik yükümlülüğünden dolayı hızla nüfus kaybetmesi⁷⁷ Tanzimat devletinin bu bölgeden talep ettiği vergileri azaltmamış, aksine artan askeri harcamalar vergilerin de hızla yükselmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla İzmit-Bursa bölgesinin Ermeni nüfusu hem artan vergi oranlarını hem de Müslümanların nüfusça azalmalarından dolayı Müslüman köylülerin hesabına düşen vergilerin bir kısmının kendilerine transfer edilmesini yüklenmek zorunda kalmışlardır. Müslüman köylülerin vergilerinin azalan nüfuslarına göre tadil edilecek Ermeni komşularına aktarılması meselesi ise cemaatler-arası ilişkileri germiştir. Bu gerginlikler, nüfusça Ermenilerin çoğunlukta olmasına rağmen yerel idarenin Müslüman aktörlerin kontrolünde olduğu Pazarköy kazasında daha belirgin bir

73 BOA, A. MKT. UM. 378-27; HR. MKT. 308-6; HR. MKT. 236-55; HR. MKT. 252-46.

74 BOA, HR. MKT. 227-90.

75 BOA, A. MKT. UM 252-32; Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî (HR.. MKT.) 163-68. Akkuş, *Meşrutiyetten Cumhuriyete*, s. 91. Gülsoy, *Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri*, s. 200.

76 Kırım Savaşı sonrası dönemde imparatorluğun başka bölgelerinde de yükselen sekteryan şiddet olaylarını erken modern dönemin eski rejimlerinin çözülüşünün yarattığı huzursuzluk ve şüphelerin devletlerin sponsorluğunda tedricen toplumsallaşmasına bağlayan bir bakış açısı da vardır. James Grehan, "Imperial Crisis and Muslim-Christian Relations in Ottoman Syria and Palestine, C. 1770-1830", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* LVIII/4 (2015), 521-23.

77 1856 yılında Pazarköy'ün 12 Müslüman köyünün toplam vergi mükellefi nüfusu 940 kişiyken, Ermeni nüfusun yaşadığı 6 köyün vergi mükellefi nüfusu 2,654 kişidir. BOA, HR. MKT. 163-68.

biçimde ortaya çıkmıştır. 1855-1856 yıllarında Pazarköy kazasının yerel idare meclisinin kaza içerisindeki Ermeni ve Müslüman nüfusu yeniden sayarak Müslümanların vergilerinden ne kadarının Ermenilere aktarılacağını belirlemesi gerekiyordu. Vergileri çok fazla artacak olan Ermeniler ile nüfusları çok azalmış olan Müslümanlar bir türlü anlaşarak bu işi yapamıyorlardı. Sonunda Müslümanlar idari üstünlüklerini kullanarak yerel idare meclisinin tek Ermeni azasının mecliste bulunmadığı bir günde Müslüman köylerin vergilerinden 30.000 kuruşu Ermeni köyleri üzerine aktarmışlardır. Bu emrivakiyi öğrenen kaza Ermenileri çok hiddetlenerek Bursa eyalet idaresine itirazda bulunmuşlardır.⁷⁸

Tüm bu huzursuzluklara ek olarak Tanzimat devleti, Kırım Savaşı’ndan sonra üzüm mültezimlerine üzümün öşrünü pazar fiyatı üzerinden toplamaları iznini vererek pratikte üzüm üreticisinden alınan vergiyi artırmıştır. Oysa Pazarköylüler “*öteden beri*” kıyyesine 8 para vergi ödedikleri üzümün öşrününün “*teamül-ü kadim*” hükmünde olduğunu iddia ediyor ve herhangi bir şekilde değiştirilmesini kabul etmiyorlardı. Dolayısıyla, Pazarköy civarındaki üzüm üretilen diğer kazalar vergiyi üzümün rayici üzerinden ödemeye başladıkları halde Pazarköylüler bu işe hiç yanaşmayarak artırılmış oranlarla vergi toplanmasını sağlamaya çalışan kaza müdürü, hâkim ve meclis azalarına karşı organize oluyor; Bursa valisinden bu konuda defalarca gelen emirlere uymuyor ve başkentten gönderilen mübaşirlerin uyarılarını dikkate almıyorlardı.⁷⁹

Nihayet, dönemin Bursa valisi Mehmet Namık Paşa⁸⁰ eyalet merkezine çağırdığı Pazarköy yerel idaresi üyeleri ile Müslüman ve Ermeni eşrafa açık bir dille Tanzimat devletinin üzüm öşrünü eski oranlarla ödemelerini kabul etmeyeceğini ve nüfus tadili bahanesiyle merkezi hükümeti oyalayarak aksattıkları vergileri de kendilerinden derhal talep ettiğini bildirmiştir. Bunun üzerine Pazarköylü eşraf, kaza müdüründen şikâyetçi olmaya başlamıştır. Hatta konunun önemine binaen Bursa’ya toplanmış pek çok Pazarköylünün lideri konumunda olan Çengiler köyünün çorbacısı Arvet, Meclis-i Kebir’de (Bursa Eyalet Meclisi) Ermeni Murahhasının da hazır bulunduğu oturumda kaza müdürüne hiddetle saldırmış ve bu yüzden bir iki gün hapsedilmiştir. Vali Namık Paşa’ya göre Pazarköylülerin amacı kaza müdürünü azlettirerek yerine atanacak müdürü “*efkâr-ı zâtiyyelerine*

78 BOA, HR. MKT. 163-68.

79 BOA, A. MKT. UM. 290-44; A. MKT. UM. 252-32.

80 Namık Paşa’nın bir devlet adamı olarak sıradışı profili için bkz., Selçuk Akşin Somel, “Gölgede Kalmış Bir Osmanlı Devlet Adamı. Şeyh-ül Vüzera Namık Paşa,” *Toplumsal Tarih*, 186 (2009), s. 60-67.

muvafakate mecbur etmek"tir. Vali Namık Paşa, Kurban Bayramı'nın yaklaşmasını bahane ederek Bursa'da olan Pazarköylüleri memleketlerine göndermiştir.⁸¹

İşlerini Bursa'da halledemeyen Pazarköy'ün Müslüman ve Ermeni eşrafı haklarını aramak için İstanbul'un yolunu tutmuştur. Çengiler köyünün çorbacısı Arvet ile Müslümanları temsilen Ali Molla, ki kendisi daha önce de bu tür yerel siyasi manevralara bulaştığı için kaza idare meclisi azalığından birkaç defa ihraç edilmiştir, Eminönü'nde kahve işleten Hacı Yusuf'un yardımıyla Ermeni Patrikhanesi'nin ve Sadaret'in desteğini almaya çalışmışlardır.⁸² Bu defa yalnızca kaza müdürünü değil; Bursa Valisi Namık Paşa'yı da topun ağzına itmeyi hedeflemektelerdir. Bunun için Tanzimat devletinin özellikle hassas olduğu Müslim-Gayrimüslim tebaa eşitliğini araçsallaştırmaya karar vermişlerdir. Şikayetleri, "*Hüdavendigâr Eyaleti dâhilinde kâin bazı mahaller ahali-i İslâmiyesinin Hristiyanlar hakkında bu günlerde aşırı taadiyat izhâr eyledikleri*"dir. İddialarını temellendirmek için ise Pazarköy'de bir Ermeni çocuğun ölümü veya öldürülmesi etrafında dönen, henüz sonuçlandırılmamış bir davayı öne sürmüşlerdir. Davaya göre, Çengiler köylü Arakil adlı bir çocuk, Pazarköylü Kel Ali'nin evinde hizmetçi olarak çalıştığı esnada Kel Ali'nin bekar genç kızı Cevriye tarafından feci şekilde darp edilmiş ve ertesi gün çalıştığı evden köyüne dönerken Yalova yolunda ölmüştür. Bursa'da görülmekte olan davada Cevriye, çocuğu dövdüğünü inkâr etmiş; Arakil'in sıtma hastalığına yakalandığını ve kötüleşmeye başlayınca köyüne gitmek için izin istediğini; köyüne dönerken de yolda öldüğünü iddia etmiştir. İki Ermeni görgü tanığı ise Cevriye'nin Arakil'i sopayla dövdüğünü gördükleri ifadesini vermişlerdir. Arakil'in cesedi incelendiğinde çocuğun vücudunda gerçekten de "kara bere" izlerine rastlanmıştır. Fakat ölümünün sıtmadan mı yoksa darptan mı olduğu belirlenememiştir.⁸³

Çorbacı Arvet ile Molla Ali, bu dava vesilesiyle Patrikhane ile Sadaret'in desteğini alarak Vali Namık Paşa'nın uyarılmasını sağlamışlardır. Namık Paşa'nın Sadaret'e sunduğu müdafaa kabilinden uzun açıklamadan çorbacı Arvet ve Molla Ali'nin Müslümanların Hristiyanlara "*taadiyat*"ta ve "*su-i muamele*"de bulduklarına, Bursa Eyaleti'nde Ermenilerin "*mazhâr-ı nimet-i asayiş ve huzur*" olmadıklarına, Ermenilere eziyet eden Müslümanların cezasız (*bi-lâ mücâzat*) bırakıldıklarına ve Ermenilerin "*adl ve hakkaniyette müsavât üzere*" tutulmadıklarına Bab-1

81 BOA, A. MKT. UM. 252-32.

82 BOA, A. MKT. UM. 251-72.

83 BOA, A. MKT. UM. 252-32.

Âli’yi inandırdıklarını çıkarabiliyoruz.⁸⁴ Şüphesiz Bab-ı Âli’nin çorbacı Arvet ile Molla Ali’nin öne sürdüğü Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki huzursuzluk ve şiddet olayları iddialarını inandırıcı bulmasının ardında Kırım Savaşı sonrası gerçekten de böyle bir iklimin İzmit-Bursa bölgesi dâhil imparatorluk taşrasının pek çok yerinde hüküm sürüyor olması etkilidir. Fakat, Namık Paşa’nın belirttiği gibi Pazarköy eşrafının asıl önceliği; “*Maazallahuteala İslam ve Hristiyan beyninde bir ihtilal*” varmış gibi yaparak kaza müdürünün azlini sağlamak, böylece hem zikir olunan üzüm öşrünü hem de bir iki seneden beri tadil ve tesviye edemedikleri vergilerin cemaatler-arası dağılımı işini sürüncemede bırakmaktır.⁸⁵ Anlaşılan köylüler açısından bu hedeflere ulaşabilmek için Tanzimat devletinin eşitlikçilik ideolojisinin araçsallaştırılmasının herhangi bir mahzuru yoktu.

Namık Paşa’nın olayın özü hakkında Bab-ı Âli’yi bilgilendirmesi, çorbacı Arvet ile Molla Ali’nin süngüleri indirmesine sebep olmuştur. Bursa’da yapılan bir sonraki toplantıda, Bursa eyalet idaresi vergi tadili işini üstlenerek daha önce Müslümanların Ermenilere aktardıkları 30.000 kuruşu çok bulmuş ve cemaatlerin nüfus oranlarını dikkate alarak Müslümanlardan Ermenilere 25.000 kuruşluk vergi aktarmıştır. Ayrıca kaza içerisinde Ermenilerin nüfusça çoğunlukta olmalarını göz önüne alarak kaza idare meclisinde tek bir üye yerine iki üye ile temsil edilmelerini sağlamıştır.⁸⁶ Pazarköylüler son tahlilde üzüm öşrünü de rayicine göre ödemeyi kabul etmek zorunda kalmışlardır.

Tanzimat modernizasyonuna Batı Anadolu kırsalından bakıldığında Müslüman ve Ermeni köylü kitlelerin daha az vergi vermeyi ve daha az askerlik yapmayı⁸⁷ formel eşitlik vurgusundan ya da millet-i hâkime statüsüne sahip olmaktan daha fazla önemsediklerini gözlemleyebiliriz. Kuzeybatı Anadolu bağlamı

84 Namık Paşa, Kırım Savaşı sonrası dönemde yükselişe geçen Âli Paşa ve Fuat Paşa gibi Osmanlılık siyasetini savunan reformcu Tanzimat paşalarıyla imtizaç etmeyen bir devlet adamıdır. Namık Paşa, Müslüman ahalinin siyasi sistem içerisinde sahip olduğu ayrıcalıkların korunması gerektiğini savunmuş; bu yüzden Gayrimüslimlere politik haklar verilmesine ve onlara eşitlik vaad edilmesine karşı çıkmıştır. Somel, “Gölgede Kalmış,” s. 66-7. Çorbacı Arvet ve Molla Ali’nin Namık Paşa’yı Sadaret’e şikayet ederken kullandıkları dil, onların bir şekilde Osmanlı üst bürokrasisi içerisindeki görüş ayrılıklarına vâkıf olmuş olabileceklerini düşündürüyor.

85 BOA, A. MKT. UM. 252-32.

86 BOA, HR. MKT. 163-68.

87 Askere alımları düzenleyen 1846 tarihli Kur’a Kanunnâmesi’nden kısa süre sonra, daha 1850’lerin başında taşradaki “kur’a bakaya ve firarisi” askerlerin çokluğu bir sorun olarak öne çıkmıştır. Keleş, *Anadolu’da Tanzimat ve Teftiş*, s. 263-266.

Müslümanlara getirilen askerlik yükümlülüğünün nasıl vergi meselelerine ve vergi meselelerinin de cemaatler-arası gerginliklere ya da bu gerginliklerin araçsallaştırılmasına yol açabildiğini göstermektedir. Bu bakımdan Kuzeybatı Anadolu'nun Müslim ve Gayrimüslimleri, farklılaşan Tanzimat merkezileşmesi deneyimlerine rağmen son tahlilde aynı siyasi ekosistemi paylaşmaktadırlar.

Değişen İktidar Denklemi

1860'lı ve 1870'li yıllarda Doğu vilayetlerinin Ermeni köylülerinin durumu giderek daha vahim bir hal alırken, aynı dönemde Tanzimat devleti Kuzeybatı Anadolu köylüsünün imdadına koşmuştur. 1863 yılında Ahmet Vefik Efendi,⁸⁸ Anadolu Sağ Kol Müfettişi olarak Kuzeybatı Anadolu'ya gönderilmiştir.⁸⁹ Vefik Efendi'nin teftişinin önemli hedeflerinden biri kendisinin "halk" şeklinde tanımladığı bölge köylülerinin yerelde iktidarı monopolize etmiş olan Müslüman eşrafın ve sömürü düzeninin finansal aktörleri olan Ermeni sarrafların zulmünden "tahlis" edilmesidir.⁹⁰ Vefik Efendi bunun için Müslüman eşraf ailelerinin en öne çıkanlarının mallarına, mülklerine el koymuş; kendilerine geçmişe dönük yüksek miktarlarda vergi borçları ve cezalar çıkarmış ve bu insanları sürgün etmiştir. Benzer şekilde, bölge köylülerinin sarraflara olan borçlarını dondurmuş; Ermeni köylülerinin zengin ileri gelenlerine yüklü vergi borçları çıkarmıştır. Kredi sisteminin İstanbul ve Bursa'daki patronları olan Ermeni sarrafları zorla teftiş bölgesine getirterek bu aktörleri de cezalandırmaya çalışmıştır. Tüm bunlara ek olarak vergi tadili yapmış; fakir köylülerin vergi yükünü azaltarak vergi yükünü taşra zenginleri zümresinin üzerine havale etmiştir. Vefik Efendi teftiş boyunca Kuzeybatı Anadolu'da geniş toprakları ve çiftlikleri bulunan başkent'in güçlü Tanzimat bürokrati ailelerine ve yine bölgede toprak sahibi olan Tanzimat devletinin Ermeni finansörlerine dahi geçmişe dönük yüklü vergi borcu faturaları kesmiş; bunların da yeni vergilerini oldukça yüksek oranlardan belirlemiştir.⁹¹

88 Ahmet Vefik Paşa, 1879-1882 yılları arasında Bursa Valiliği de yapmış olan, "nev'i şahsına münhasır" Osmanlı devlet adamıdır. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, II (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982), s. 651-738.

89 M. Murat Öntuğ, *Ahmed Vefik Paşa'nın Anadolu Sağ Kol Müfettişliği* (Konya: Palet Yayınları, 2009).

90 BOA, Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı, (A. MKT. MHM.) 281-92.

91 Bu konunun ayrıntısı için bkz., Arıkan, *Modernization*, s. 59-103.

Anadolu teftişi, öncülü olan Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın 1860 yılında çıktığı Rumeli teftişi⁹² ile birlikte değerlendirildiğinde, Tanzimat devletinin imparatorluğun anararasını teşkil eden taşrasında köylü kitlelerle geleneksel politik ittifakını tazeleyerek devlet merkezileşmesini bir adım ileri taşımayı hedeflediği anlaşılmaktadır. Nitekim imparatorluğun bu ana bölgelerinde yerel politik ve ekonomik güç odaklarının ve bunlar arasındaki ağların zayıflatılmasını, merkezi hükümetin daha baskın roller üstlendiği vilayet sistemi reformlarının uygulamaya konması izlemiştir.⁹³

Doğu vilayetlerine odaklanan Ermeni meselesi literatüründe dile getirilen iddialardan biri; Osmanlı İmparatorluğu'nun Tanzimat reformlarını Ermeni cemaati içerisinde uygulamada gösterdiği başarının Ermeni cemaatini yerel iktidar ağlarından kopararak devlet merkezileşmesinin yörüngesine soktuğudur. Patrikhaneye eklenmiş reformcu Ermeni elit, Tanzimat devletinin Ermeni Patrikhanesi vasıtasıyla Ermeni cemaatiyle daha dolaysız bir biçimde kurduğu formel yönetimsel ilişkinin Ermenileri merkezileşen imparatorluk nizamının paydaşlarından biri kılarak politik iktidara erişimlerini garanti altına alacağını hesap ediyordu. Bu hesabın Sultan II. Abdülhamid'in Patrikhane'yi ıskartaya çıkaran politikaları sonucu tutmaması, imparatorluğun diğer unsurlarıyla yerelde kurmuş oldukları ağlarını kaybetmiş olan Ermeni cemaatini yerelde savunmasız ve taşra ile yeni ilişki biçimleri geliştiren emperyal iktidar odaklarına erişimsiz bırakmıştır.⁹⁴

Batı Anadolu, Tanzimat merkezileşmesinin salt Ermeni cemaati açısından değil, Müslüman ahali bakımından da görece başarılı olduğu bir bağlamdır. Kuzeybatı Anadolu kırsalının Müslim ve Gayrimüslim köylü kitlelerinin kendilerini yerelin ve dünya ekonomisinin baskılayıcı ve sömürücü yapısından bir nebze de olsa koruduğu müddetçe Tanzimat devletinin merkezileşme politikalarına arka çıktığını söyleyebiliriz. Vefik Efendi'nin teftişi, köylü kitleleri ve toplumun alt tabakalarını destekleme motivasyonu ile gerçekleştiği için taşra halklarında karşılık bulmuş ve pek çok insan sorunlarını teftişin bir parçası olarak kurulan mahkemelerde çözüme kavuşturmayı denemiştir. Vefik Efendi, teftişin ilk durağı olan İzmir'den ayrılırken İzmir'in teftiş edildiği ilk günlerde günde 300 kadar başvuru

92 Yonca Köksal ve Davut Erkan, *Sadrızam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın Rumeli Teftişi* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi, 2007).

93 Bursa Eyaleti, 1867 yılında vilayet sistemine göre yeniden düzenlenerek Hüdavendigâr Vilayeti adını almıştır. Feridun Emecen, “Hüdavendigâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1998, XVIII, s. 286.

94 Antaramian, “In Subversive”, s. 187-191.

alırken, son günlerinde başvuruların günde 15'e kadar düştüğünü belirtmektedir.⁹⁵ Dahası, Vefik Efendi'nin naklettiğine göre İzmit'in Rum, Ermeni ve Müslüman cemaatleri teftiştten olağanüstü derecede memnun kalmışlar; öyle ki teftiş heyeti teftişin bir sonraki durağı olan Karesi'ye doğru yola çıkarken büyük bir kalabalık, heyeti İzmit'in çıkışında uğurlamaya gelmiş ve hatta hiç bir zorlama olmaksızın kendi aralarında topladıkları paraları şükranlarını bildirmek için Vefik Efendi'ye teslim etmişlerdir.⁹⁶

Bütün cemaatlerin Vefik Efendi'yi uğurlarken hep birden onlarca mühürlü, birbirine benzer ifadelerin kullanıldığı mahzarlarla Bab-ı Âli'ye ve padişaha teşekkürlerini sunmaları; dahası aralarında para toplayıp müfettişe teslim etmeleri inanılması güç olacak kadar iyi gözükmemektedir. Nitekim, Vefik Efendi'nin teftiş turu Kuzezybatı Anadolu'daki başka duraklara ilerlerken Bab-ı Âli bir teşekkür sağanağından ziyade bir şikâyet sağanağına yakalanmıştır. Bu şikâyetlerin teftiştten sonraki yıllarda dahi ardı arkası kesilmemiştir. Teftişin taşrada hem çok popüler olup hem de büyük bir tepkisellikle karşılanmasının⁹⁷ sebebi Tanzimat devletinin teftiş vasıtasıyla Kuzezybatı Anadolu taşrasında yapmak istediği toplumsal kalibrasyondur. Ahmet Vefik Efendi'nin teftişinde devletin tebaanın koruyucusu, asayiş ve huzurun güvencesi olması, hak ve adaletle hükmetmesi gibi meşruiyet söylemleri değişmeksizin bir devr-i sabık yaratılmıştır. Bu bakımdan teftiş turu, Tanzimat'ın resmi ideolojisinin ötesinde değişen siyasi pratikleri açıkça gözlemleyebileceğimiz yoğunlaştırılmış bir devlet merkezileşmesi merhalesidir.

Tanzimat devleti, Kuzezybatı Anadolu'nun teftişi esnasında Gayrimüslim eşraftan çok Müslüman eşrafı zayıflatmayı hedeflemiştir. Vefik Efendi Müslüman eşrafın hem iktisadi hem de politik gücünü kırmayı hedeflediği için Müslüman eşrafa çok sert muamelede bulunmuş ve bu sert muamelesini kamusal gösterilere (public spectacle) dönüştürerek bütün taşra ahalisine merkezi hükümetin taşradaki varlığını ve ağırlığını hissettirmiştir. Vefik Efendi, Müslüman eşraf içerisinde en çok politik güç sahibi olanları Sinop'a sürgün ederek hapsedirmiştir. Teftiştten iki sene kadar sonra Sinop kalesindeki hapishanede toplanmış olan Edremit, Erdek, Bandırma, Bursa, İzmit ve Balıkesir'den bazı Müslüman eşraf toplu halde Bab-ı Âli'ye arzuhal göndererek Vefik Efendi'nin kendileri hakkındaki aşırıya kaçan adaletsiz tasarruflarını düzeltmeye ve başkentte görülecek davalarında

95 BOA, İrade Dahiliye (İ. DH.) 509-34672.

96 BOA, İrade Dahiliye (İ. DH.) 509-34672.

97 İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 664-665.

aklanarak Sinop'tan memleketlerine dönmeye çalışmışlardır.⁹⁸ Erkekler Sinop'ta sürgündeyken onların haklarını aramak geride kalan eşlerine, kızlarına ve gelinlerine düşmüştür. Çoğunlukla kendileri de zengin eşraf ailelerinden gelen bu Müslüman kadınlar Bab-ı Âli'ye defalarca başvurarak Vefik Efendi'nin ailelerini nasıl despotça mahvettiğini yazmışlar; mallarını, mülklerini ve eşlerini kurtarabilmek için yıllarca mücadele etmişlerdir.⁹⁹ Dolayısıyla Vefik Efendi'nin İzmit ahalisinin kendi aralarında toplayıp merkezi hükümete sunduklarını iddia ettiği nakit paranın önemli bir kısmının aslında başta Müslüman eşraf olmak üzere yerel güç odaklarından tahsil edilmiş olması muhtemeldir.

Kırım Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğu'na ve Kuzeybatı Anadolu'ya getirdiği iktisadi ve sosyal yükler, erken Tanzimat döneminin (1839-1856) köylü hanelerinin mütemadiyen borç yükü altında sömürülmesine dayanan taşra düzenini sürdürülemez hale getirmişti. Gelinen yol ayrımında küçük köylü hanelerinin bağımsız üreticiler olarak tarımsal Osmanlı ekonomisinin bel kemiğini oluşturması tehlikeye girmişti. Tanzimat devletinin bu sistemden faydalanan güç odaklarını baskılamasıyla taşradaki iktidar denkleminde merkezîyetçiliğin ve bürokratikleşmenin ağırlığı artmıştır. Öte yandan, yerel eşrafın iktisadi ve siyasi gücünün bir kısmının taşra idaresi bürokratları vasıtasıyla merkezi hükümete aktarılması sürecine yolsuzluk ve haksızlıklar eşlik etmiştir. Taşradaki iktisadi ve siyasi mücadelelerin şekil değiştirdiği bu süreçte Müslim ve Gayrimüslim taşra ahaliilerinin nasıl konumlandıklarını birbirine komşu Sölöz Müslim ve Sölöz Gayrimüslim köyleri arasındaki bir vakıf merası anlaşmazlığına odaklanarak ele alacağım.

Değişmeyen Hiyerarşiler: Sölözler

Sölöz Gayrimüslim 1870'lerin ortalarında 800 haneye sahip, oldukça büyük bir Ermeni köyüydü.¹⁰⁰ Bölgenin zengin köylerinden biri olan Sölöz Gayrimüslim'de 1908 yılında 40 tane sertifikalı koza üreticisi ve yılda 400.000 kilogram ipek üreten 5 tane ipek fabrikası vardır.¹⁰¹ Sölöz Müslim de bölgedeki Müslüman köylerin standartlarına göre kalabalık nüfusa sahiptir. Bu Müslüman köyü, 20. yüzyılın başında 145 haneye ulaşabilmiştir.¹⁰² Ekonomik ve demografik

98 BOA, MVL. 478-20.

99 İzmit'ten bir örnek için bkz., BOA, MVL. 471-76; MVL. 476-14; İzmit'ten bir örnek için bkz. Arıkan, *Modernization*, s. 81-5.

100 BOA, HR. MKT. 900-68.

101 BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.) 3291-246816.

102 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1325 Senesi, s. 227.

potansiyeli Sölöz Gayrimüslim'in oldukça gerisinde olsa da Sölöz Müslim, bağlı bulunduğu İznik kazasının yerel yönetiminde ağırlığı olan bir köydür. Köydeki Ömeroğulları ailesinden Sölözlü Mehmet Ağa 1850'lerin sonunda kazanın Müslüman eşrafı arasındaki iktidar mücadelelerinde yerini almış; kısa bir süreliğine İznik'in müdürlüğünü yapmış ve müfettiş Ahmet Vefik Efendi'nin gazabına uğradıktan sonra hayatını kaybetmiştir.¹⁰³

1870 yılında Sölöz Gayrimüslim köylüleri, Bursa Evkaf İdaresine başvurarak kendi köyleri ile komşu Sölöz Müslim köyü arasında 400 dönümlük boş bir vakıf arazisi bulunduğunu ve köylerinin ihtiyacına binaen bu arazinin tasarruf hakkının Evkaf İdaresi tarafından kendilerine verilmesini talep etmişlerdir.¹⁰⁴ Bunun üzerine Bursa Evkaf İdaresi'nden muhasebeci vekili Abid Efendi, boş olduğu iddia edilen vakıf arazisinin bulunduğu yere keşifte bulunmaya gitmiştir. Fakat yerinde yapılan keşifte boş olduğu iddia edilen vakıf arazisinin aslında tasarruf hakkı kolektif bir biçimde Sölöz Müslim köyüne ait olan bir vakıf merası olduğu anlaşılmıştır. Sölöz Müslim köylülerinin elinde Sultan Orhan zamanından kalma olduğunu iddia ettikleri eski vakıf senetleri vardır. Bunu gören Abid Efendi, Sölöz Müslim köylülerine padişahın yeni bir iradesi olduğunu ve bu irade gereğince kendilerinininki gibi vakıf meralarının kişilerin adları üzerine kaydedilmesi gerektiğini söylemiştir. Abid Efendi, Sölöz Müslimlileri kendi köylerine ait merayı içlerinden yedi kişi üzerine boş vakıf arazisi olarak kaydettirebilmek için "satın almaya" ikna etmiştir. Böylelikle vakıf merası, statü olarak boş vakıf arazisine çevrilmiş ve yedi Müslüman köylüye 805 lira karşılığında "satılmış" ve köylülerin elinden eski vakıf senetleri alınarak iptal edilmiştir. Sölöz Müslimliler aralarında 205 lira toplayabilmiş ve Abid Efendi'ye teslim etmişlerdir. Kalan 600 lira için Abid Efendi köylülere borç senetleri imzalatmıştır. Abid Efendi gider gitmez Sölöz Müslimliler diğer köylerin meralarına dokunulmadığını öğrenerek aslında köy meralarının kişilerin üzerine kaydedilmesini gerektiren bir irade olmadığını anlamışlardır. Sölöz Müslimliler Abid Efendi'ye verdikleri paraları geri alabilmek ve borç senetlerini iptal ettirebilmek için soluğu Bursa'da almışlardır.¹⁰⁵

Kısa süre sonra Bursa Evkaf muhasebecisi değişmiştir. Yeni muhasebeci Şevki Efendi Sölöz Müslimlilere Abid Efendi'nin yaptığı satışta söz konusu arazinin

103 Arıkan, *Modernization*, s. 33-36, 85.

104 İki köy arasındaki bu mera anlaşmazlığını BOA, ŞD. 1537-16 kodlu yaklaşık 100 sayfalı bir belgeden naklediyorum. Aşağıda yapacağım alıntılar bu belge içerisinde yer alan 24 Haziran 1292 (6 Temmuz 1876) tarihli rapora aittir.

105 BOA, ŞD. 1537-16.

köy merası olarak değil; boş vakıf arazisi olarak kaydedildiğini, bu yüzden satışın iptal edilemeyeceğini, paralarını geri almak bir yana; köylülerin borçlarını ödemeleri gerektiğini bildirmiştir. Bu arada, Sölöz Gayrimüslim Ermenileri, Tanzimat devletine arzuhaller yazarak tartışma konusu arazinin Hatice Hatun vakfına ait bir mera olduğunu ve bu meraya nüfusları Sölöz Müslim’den çok daha fazla olduğu için kendilerinin daha çok ihtiyaçları olduğunu bildirerek merayı talep etmeye devam etmişlerdir. Dahası, Ermeni köylüler, Sölöz Müslimlilerin peşin olarak ancak 18.000 kuruş (205 lira) verebildikleri vakıf merasının tasarruf hakkı kendilerine verilecek olursa Evkaf hazinesine hemen 150.000 kuruş ödeme yapabileceklerini bildirmişlerdir. Ermeni ve Müslüman köylüler sorunlarını çözebilmek için birkaç defa İstanbul’a gidip gelmiş, sonunda merkezi hükümetten bağlı buldukları kazaların en üst idari ve yargı otoriteleri ile Bursa Evkaf muhasebecisi Şevki Efendi’den oluşan bir heyetin yerinde keşif yaparak tartışmalı arazinin sınırlarının belirlenmesi kararını koparabilmişlerdir. Eğer söz konusu arazi Sölöz Gayrimüslim köyünün sınırları içerisinde ise Sölöz Müslim köyüne yapılan satış iptal edilerek Sölöz Gayrimüslimlilerin arazinin tasarruf hakkını satın almasının önü açılacaktır. Fakat yerinde yapılan keşifte vakıf merasının aslında Sölöz Müslim köyünün sınırları içerisinde olduğu, dolayısıyla Müslüman köylülerin tasarruf hakkında öncelikleri bulunduğu ortaya çıkmıştır. Sölöz Müslimliler, resmi bir heyet toplanmışken yalnızca arazinin sınırlarının belirlenmesiyle yetinmemiş; aynı zamanda toplanan heyete tartışmalı arazinin köylülerine ait vakıf merası olduğunu da resmi belgelerle onaylatmışlardır. Evkaf muhasebecisi Şevki Efendi, keşif heyetinin sadece arazinin sınırlarının belirlenmesi için toplandığını iddia ederek vakıf arazisinin Sölöz Müslim’e ait köy merası olduğunun tasdiklenmesi işlemine itiraz etmiş ve katılmamıştır.¹⁰⁶

Altı ay kadar sonra Şevki Efendi, adlarına borç senetleri düzenlenmiş olan Sölöz Müslimli yedi köylüyü Bursa’ya çağırarak senede bağlanmış 600 liralık borçlarını ödemeleri için sıkıştırmaya başlamıştır. Köylüler bu senedi ödemeyi kesinlikle kabul etmeyince Şevki Efendi köylüleri Bursa’da hapse attırmıştır. Bir hafta kadar sonra dönemin Bursa Valisi İzzet Paşa hapishaneleri teftiş ederken bu köylüler Paşa’ya arzuhal vermişler; Paşa da onları çağırarak sorunlarını dinlemiştir. Ardından İzzet Paşa, Şevki Efendi’ye köylülerin 205 liralıklarını geri verip borç senetlerini de iptal etmesini emretmiştir. Şevki Efendi köylülere 150 lira civarında bir ödeme yapmıştır. Fakat köylülerin borç senetlerini iptal etmek yerine Latif Efendi adında birini sahte alıcı olarak kullanarak tartışmalı araziye kendi tasarrufu

106 BOA, ŞD. 1537-16.

altına almıştır. Akabinde Şevki Efendi araziyi kullanmak istediğinde Müslüman köylüler kendisine direnerek araziyi kullanmasına fiilen engel olmuşlardır. Şevki Efendi köylüleri Bursa vilayet idaresi aracılığıyla bastırmaya çalıştığında Sölöz Müslimliler İstanbul'a başvurarak Bursa vilayet idaresine hitaben köylülerin haklarının korunmasına dair emirname çıkarttırmışlardır.¹⁰⁷ Araziyi kullanamayan Şevki Efendi tasarruf hakkını Bursa'daki Rusya konsolosluğunda mütercim olarak çalışan Gavril Efendi'ye devretmiştir. Gavril Efendi araziyi kullanmaya çalıştığında yine Sölöz Müslim köylülerinin şiddetli direnişiyle karşılaşmıştır. Köylüler, tekrar İstanbul'a başvurarak Gavril Efendi'ye karşı kendi pozisyonlarını destekleyen emirnameler almışlardır. Köylülerin mücadeleleri sonucu Tanzimat devleti, 1876 yılında Şura-yı Devlet'te devam etmekte olan davanın bir parçası olarak vilayet merkezi Bursa'da bir komisyon oluşturularak bu uzamış arazi davasının ayrıntılarıyla incelenmesini sağlamıştır.¹⁰⁸

Son tahlilde Müslüman köylüler merkezi hükümetten aldıkları destekle köy meralarını taşra idaresi memurlarının yolsuzluk ve işgüzarlıkları ile Ermeni komşularının finansal gücüne karşı koruyabilmişlerdir. Sölöz Müslimlilerin topraklarını savunmadaki direnci ve bu mücadelede İstanbul'dan defalarca aldıkları yardım, Tanzimat devletinin tüm yolsuzluğuna ve finansal sıkıntılara rağmen Müslüman köylüleri desteklemeye devam ettiğini göstermektedir. Sölöz Gayrimüslim Ermenileri ise velev ki kronik nakit sıkıntısı içerisinde olsun, Osmanlı müesses nizamında Müslüman kitlelere rağmen parayla saadet olmadığını deneyimlemiş olmalıdır.

Sonuç Yerine

Ermeni meselesinin Tanzimat merkezileşmesinin Osmanlı doğusundaki uygulamalarında izi sürülen kökenleri, Batı Anadolu'nun iktisadi ve sosyal yapısında aynı biçimlerde tezahür etmemiştir. Tanzimat merkezileşmesinin hedeflerine ulaşmak için Doğu vilayetlerinde tetiklediği toplumsal yıkımın aksine Batı Anadolu'da deneyimlenen merkezileşme özellikle yerleşik köylü kitleler açısından nispeten olumludur. Batı Anadolu'da kapitalist dünya ekonomisi ile hızla liberalleşen ve parasallaşan Osmanlı ekonomisinin yereldeki iktidar odaklarıyla bileşimi bağımsız köylü üreticilerin varlığını tehdit eder hale geldiğinde Tanzimat devleti taşraya ağırlığını koyarak köylü kitlelere arka çıkabilmiştir.

107 BOA, ŞD. 1537-16.

108 BOA, ŞD. 1537-16.

Batı Anadolu'daki bu mutlu evlilik için ödenen ağır bedel ise devlet merkezileşmesinin getirdiği askerlik yükümlülüğüdür. Müslümanlara münhasır kılınan askerlik yükümlülüğü, Batı Anadolu'lu Müslim ve Gayrimüslim Osmanlıların Tanzimat deneyimlerini farklılaştıran en belirgin uygulamadır. Askerlik yükümlülüğünün Batı Anadolu'da ortaya çıkardığı sosyal ve ekonomik dengesizlikler, Tanzimat modernizasyonunun Osmanlı doğusuna göre daha başarılı sayılabileceği bu bağlamda da “Ermeni meselesinin” bir mesele olarak ortaya çıkışının alt yapısını hazırlamıştır. Erken modern dönemden itibaren Sünni Müslümanlığı imparatorluğun hegemonik gücü kılan kurum ve yapılar, modern dönemde dönüştürerek Müslüman ahaliyi önceleyen daha merkezîyetçi bir politik sistemin taşradaki yapıtaşları haline gelmiştir.¹⁰⁹ Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu için askerlik yapan Müslüman kitleler, politik sistem içerisindeki hegemonik konumlarından dolayı Tanzimat devletini kendi refahlarının, dinlerinin ve bunları koruyan kurumların garantisi olarak görebilmiştir.

Kuzeybatı Anadolu Ermenileri imparatorluğun siyasi yapısı ile görece uyumlarına ve Müslüman komşularıyla kültürel benzeşmelerine rağmen Tanzimat devletinden aynı ölçüde koruyuculuk görmemiştir. Geçmişten devralınan Müslim-Gayrimüslim hiyerarşilerinin modern döneme bir yansıması olan bu durum, aynı zamanda Ermeni toplumuna politik sistem içerisinde bir cemaat olarak dini farklılıklarını koruyarak varolabilme imkânı tanımaktadır. Bir başka deyişle, devletin Ermeni cemaatine mensup tebaasına ya da vatandaşlarına bireysel ve sosyal bazda doğrudan müdahalelerinin görece sınırlı olması, azınlık dinlerine mensup Osmanlılara dinlerine göre yaşayabilecekleri otonom bir alan bırakıyordu. Ermeni toplumu açısından askerlik yükümlülüğünü kapsayacak mutlak eşitlik, bu otonom alanın uzun vadede kaybolması anlamına geliyordu. Bu durum, Ermeni toplumu için Ermeniliği kaybetme riski demektir.¹¹⁰ Ermeni toplumu askerlik yapmaya başladığında açlık ve sefaletten dolayı “*kendisinde şeref-i İslam ile müşerref olmağa kemal muhabbet ve arzu hâsıl olmuş*” olan Bahçecikli küçük Agop gibilerin sayı-

109 Terzioğlu, mezhepleşme sürecinin (confessionalization) bir parçası olan Osmanlı Sün-nileşmesinin iniş ve çıkışları olmakla birlikte farklı formlarda imparatorluğun sonuna kadar devam etmiş bir süreç olabileceği önermesinde bulunmaktadır. Bu çalışmada ben de bu önermenin Batı Anadolu bağlamında doğru olduğunu iddia ediyorum. Derin Terzioğlu, “How to Conceptualize Ottoman Sunnitization: A Historiographical Discussion”, *Turcica*, XLIV (2012-2013), s. 324.

110 Osmanlı vatandaşlığının eşitlik ve farklılıkların korunması dengesine dair açmazları, Gayrimüslimlere askerlik yükümlülüğünün getirildiği 20. yüzyıl başında dahi çözülememiştir. Michelle Ursula Campos, *Ottoman Brothers: Muslims, Christians, and Jews in Early 20th Century Palestine* (Stanford: Stanford University Press, 2011), s. 246-49.

sı katlanarak artacaktır. Çünkü, dini farklılıkları muhafaza eden ve Ermeni toplumuna sosyal hizmetler sunan Patrikhane gibi kurumların da iktisadi ve sosyal tabanları askerliğin getireceği ağır yük yüzünden aşınmış olacaktır.¹¹¹ Ezcümle, Kuzeybatı Anadolu Müslümanları açısından Ermeniler askerlik yapmadan politik sistem içerisinde onlarla tam anlamıyla eşit olmak kabul edilebilir değildi; bölge Ermenileri açısından ise eşitlik olmadan, yani Osmanlı devleti Müslümanların devleti olduğu kadar kendi devletleri olmadan, askerlik yapmak mümkün değildi.

Ermeni meselesi, Doğu vilayetlerine odaklanan tarihyazımının da vurguladığı gibi bir Osmanlı merkezileşmesi sorunudur. Dolayısıyla bu uzun vadeli sorunu anlamlandırabilmek için modern dönem Osmanlı siyasi evrenini ve imparatorluğun uzun 19. yüzyıl boyunca geçirdiği iktisadi ve sosyal dönüşümleri iyi analiz etmek gerekmektedir. Batı Anadolu taşrası, Müslüman ve Ermeni kırsal nüfusların aynı Osmanlı siyasi evreni içerisinde birbiriyle etkileşim halinde var olan imparatorluk bileşenleri olduklarını göstermektedir. Bu yüzden, son dönem Osmanlı siyasi evreninin baskın politik unsuru olan Sünni Müslüman sosyoloji derinlemesine incelenmeksizin yazılan Ermeni meselesi literatürü eksik olacaktır.

Batı Anadolu Kırsalında “Ermeni Meselesi”nin Tanzimat Kökenleri

Öz ■ Ermeni meselesi genellikle Sultan II. Abdülhamid döneminde şiddet olaylarının yaşandığı Doğu vilayetleri ile imparatorluk başkentine odaklanılarak ele alınmıştır. Bu makalenin amacı Ermeni meselesine Batı Anadolu taşrası penceresinden bakarak sorunun kökenlerine dair Doğu vilayetlerine dayanan tarihyazımı literatürünü tamamlayıcı, karşılaştırmalı tarihsel bir perspektif sunmaktır. Makalede, politik ekonomi ile siyasi haklar ve imparatorluğa aidiyette geçerli olan hiyerarşiler arasındaki ilişkiler incelenmektedir. Bu ilişkiler bağlamında, Sünni Müslümanların son dönem Osmanlı İmparatorluğu’ndaki iktisadi ve siyasi konumları irdelenmeden Ermeni meselesinin tam manasıyla anlaşılamayacağı iddia edilmektedir. Çalışmanın özeld odaklandığı coğrafya, geçmişte belirgin bir Ermeni nüfus yoğunlaşmasına sahip olan İzmit-Bursa bölgesi kırsalıdır.

Anahtar kelimeler: Batı Anadolu, taşra tarihi, Ermeni meselesi, devlet merkezileşmesi, siyasi haklar.

111 Mezhepleşme sürecinde Ermeni cemaatinin Ermeni Patrikhanesi aracılığıyla Osmanlı devleti ile kurduğu dini farklılıkların korunmasını esas alan emperyal ortaklık ilişkisi, Tanzimat döneminde cemaat içi çeşitli reformların uygulanmasıyla devam ettirilmiştir. Richard Antaramian, “Confessionalism, Centralism, Armenians, and Ottoman Imperial Governance in the 18th and 19th Centuries”, *International Journal of Middle East Studies*, LIV/2 (2022), s. 321. Ermeni cemaati içindeki reformlar için bkz., Vartan Artinian, *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire, 1839-1863: A Study of Its Historical Development* (İstanbul: Isis, 1988).

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA)

Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı: (A. MKT.) 235-43.

Sadaret Deavi Evrakı: (A. MKT. DV.) 162-12.

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı: (A. MKT. MHM.) 281-92.

Sadaret Umum Vilayat Evrakı: (A. MKT. UM.) 290-44; 378-27; 252-32; 251-72.

Bab-ı Âli Evrak Odası: (BEO.) 3291-246816.

Dahiliye Kalem-i Mahsus: (DH. KMS.) 19-2.

Dahiliye Muamelat: (DH. TMIK. M.) 57-11.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi: (HR. MKT.) 900-68; 308-6; 236-55; 252-46; 227-90; 163-68.

Hariciye Nezareti Siyasi: (HR. SYS.) 1895-27.

İrade Dahiliye: (İ. DH.) 509-34672.

Meclis-i Vala: (MVL.) 649-68; 658-17; 478-20; 471-76; 476-14.

Şura-yı Devlet: (ŞD.) 1537-16.

Yıldız Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı: (Y. PRK. AZN) 25-4.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi 1324 Senesi; 1325 Senesi.

American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM).

The Missionary Herald vol. 62, year 1866; vol 63, year 1867; vol. 67, year 1871.

Annual Report of Broosa Station for 1879-80.

Nicomedia Station 14th Annual Report, 1870-71.

Yayınlanmış Eserler

Adanır, Fikret: ““Ermeni Meselesi”nin Doğuşu”, 1915 *Siyaset, Tehcir, Soykırım*, ed. Fikret Adanır ve Oktay Özel, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2015, s. 3–43.

Akgündüz, Ahmed: *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1988.

Akiba, Jun: “From Kadı to Naib: Reorganization of the Ottoman Sharia Judiciary in the Tanzimat Period”, *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*, vol.1, ed. Colin Imber ve Keiko Kiyotaki, London; New York: I.B. Tauris, 2005, s. 43–60.

Akkuş, Turgay: *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, İstanbul: Libra 2010.

Antaramian, Richard: “Confessionalism, Centralism, Armenians, and Ottoman Imperial Governance in the 18th and 19th Centuries”, *International Journal of Middle East Studies* LIV/2 (2022): 319–37.

- : *In Subversive Service of the Sublime State: Armenians and Ottoman State Power (1844-1896)*, PhD Thesis, The University of Michigan, 2014.
- Arikan, Fatma Melek: *Modernization in the Late Ottoman Era: "Periphery" in the Heartlands*, Abingdon, Oxon and New York: Routledge 2021.
- : *A History of a Western Anatolian Region: Yenişehir and İznik during the late Ottoman Empire (1855-1909)*, PhD Thesis, Sabancı University, 2018.
- Artinian, Vartan: *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire, 1839-1863: A Study of Its Historical Development*, İstanbul: Isis, 1988.
- Astourian, Stephan H.: "Toprağın Sessizliği: Tarımsal İlişkiler, Etnisite ve İktidar", *Soykırım Meselesi: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Ermeniler ve Türkler*, ed. Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek ve Norman M. Naimark, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2015, s. 65–103.
- Aytekin, E. Atilla: "Cultivators, Creditors and the State: Rural Indebtedness in the Nineteenth Century Ottoman Empire", *The Journal of Peasant Studies*, XXXV/2 (2008): s. 292–313.
- Bayraktar, Uğur Bahadır ve Cora, Yaşar Tolga: "'Sorunlar' Gölgesinde Tanzimat Döneminde Kürtlerin ve Ermenilerin Tarihi", *Kebikeç*, XLII (2016): 7–48.
- Campos, Michelle Ursula: *Ottoman Brothers: Muslims, Christians, and Jews in Early 20th Century Palestine*, Stanford: Stanford University Press 2011.
- Cora, Yaşar Tolga: "Doğu'da Kürt-Ermeni Çatışmasının Sosyoekonomik Arkaplanı", *1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım*, ed. Fikret Adanır ve Oktay Özel, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2015, s. 126–39.
- Cora, Yaşar Tolga, Dzovinar Derderian ve Ali Sipahi (ed.): *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics*, London; New York: I.B. Tauris 2016.
- Çiftçi, Cafer: "Derviş Paşazade Numan Bey'in Ayanlık ve Tersanecilik Faaliyetleri", *Bellesten* LXXV/273 (2011): 387–406.
- Davison, Roderic H.: "Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century", *The American Historical Review*, LIX/4 (1954): 844–64.
- Emecen, Feridun: "Hüdavendigar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1998, XVI-II, s. 285-286.
- Faroqhi, Suraiya: *Stories of Ottoman Men and Women: Establishing Status, Establishing Control*, İstanbul: Eren 2002.
- Grehan, James: "Imperial Crisis and Muslim-Christian Relations in Ottoman Syria and Palestine, C. 1770-1830", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* LVIII/4 (2015): 490–531.
- Gülsoy, Ufuk: *Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri*, İstanbul: Timaş Yayınları 2010.

- Hartmann, Elke: “The Central State in the Borderlands: Ottoman Eastern Anatolia in the Late Nineteenth Century”, *Shatterzone of Empires*, ed. Omer Bortav and Eric D. Weitz, Bloomington, Indiana: Indiana University Press 2013, s. 172–90.
- Heinzelmann, Tobias: *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu’nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*, çev. Türkis Noyan, İstanbul: Kitap Yayınevi 2009.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal: *Son Sadrazamlar*, II, İstanbul: Dergâh Yayınları 1982.
- İnalçık, Halil: “Capital Formation in the Ottoman Empire”, *The Journal of Economic History*, XXIX/1 (1969): 97–140.
- Kasaba, Reşat: *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi: Ondokuzuncu Yüzyıl*, İstanbul: Belge Yayınları 1993.
- Keleş, Erdoğan: *Anadolu’da Tanzimat ve Teftiş: (1850-1853)*, Çankaya, Ankara: Gece Kıtaplığı 2019.
- Kévorkian Raymond H. ve Paul B. Paboudjian: *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler*, İstanbul: Aras Yayıncılık 2013.
- Kieser, Hans-Lukas: *Iskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, İstanbul: İletişim Yayınları 2005.
- Köksal, Yonca ve Davut Erkan: *Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa’nın Rumeli Teftişi*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi 2007.
- Kurt, Ümit: “Reform and Violence in the Hamidian Era: The Political Context of the 1895 Armenian Massacres in Aintab”, *Holocaust and Genocide Studies*, XXXII/3 (2018): 404–23.
- Küpeli, Özer: “Yenişehir (Bursa) Ayanı Sarıcaoğlu Osman Ağa ve Muhallefatı”, *History Studies International Journal of History*, III/3 (2011): 245–63.
- Oğuzoğlu, Yusuf: “Bursa Yöresindeki Osmanlı Ermenilerinin Düşmanlaştırılarak Anarşi ve İsyana Sürüklenmeleri (1878-1922)”, *XV. Türk Tarih Kongresi*, VI, Ankara: Türk Tarih Kurumu 2006, s. 2527–41.
- Ortaylı, İlber: *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri: (1840-1880)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu 2011.
- Ozil, Ayşe: *Orthodox Christians in the Late Ottoman Empire: A Study of Communal Relations in Anatolia*, London: Routledge 2013.
- Öntuğ Murat M.: *Ahmed Vefik Paşa’nın Anadolu Sağ Kol Müfettişliği*, Konya: Palet Yayınları 2009.
- Özbek, Nadir: “‘Anadolu Islahatı’, ‘Ermeni Sorunu’ ve Vergi Tahsildarlığı 1895-1908”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 9 (2009): 59–85.
- Petrov, Milen V.: “Everyday Forms of Compliance: Subaltern Commentaries on Ottoman Reform, 1864–1868”, *Comparative Studies in Society and History*, XLVI/4 (2004): 730–59.

- Polatel, Oğuz: “İzmit Kazası’nda Ermeni Yerleşiminin Başlangıcı ve Ermeni Yerleşim Yerleri”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler: VI. Cilt Merkez ve Taşrada Ermeniler*, ed. M. Metin Hülagu, Ankara: Türk Tarih Kurumu 2014, s. 27–50.
- Satıcı, Emre: “Meclis Üyeliğinden Paşa’lığa Tahir Ağa (Tanzimat Sonrası Yerel Yönetimde Eşrafın Rolüne İlişkin Bursa’dan Bir Örnek)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXV/40 (2006): 225-244.
- Seyfeli, Canan: “İstanbul Ermeni Patrikhanesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2020, 2. basım, EK-1, s. 668-671.
- Sharkey, Heather J.: “History Rhymes? Late Ottoman Milletts and Post-Ottoman Minorities in the Middle East”, *International Journal of Middle East Studies*, L/ 4 (2018): 760–64.
- Sipahi, Ali: “Narrative Construction in the 1895 Massacres in Harput: The Coming and Disappearance of the Kurds”, *Études Arméniennes Contemporaines*, X (2018): 63–95.
- Somel, Selçuk Akşin: *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1939-1908): İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İstanbul: İletişim Yayınları 2015.
-: “Gölgede Kalmış Bir Osmanlı Devlet Adamı. Şeyh-ül Vüzera Namık Paşa”, *Toplumsal Tarih*, 186 (2009): 60–67.
- Suciyan, Talin: “Hagop Mnts’uri’s The Second Marriage: Armenian realities in the pre- and post-genocide Ottoman Empire and Turkey”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, L/5 (2023): 1151-1166.
-: “Contesting the authority of Armenian Administration at the Height of *Tanzimat*: A Case of Incest, Adultery and Abortion/Tanzimat dönemi Ermeni İdaresinin Hukuki Salâhiyetleri ve Sınırları: Bir Enseset, Zina ve Kürtaj Davası”, *Reflektif Journal of Social Sciences*, II/1 (2021): 29-47.
- Şimşek, Eyyub: “Kırım Savaşı’nın Trabzon Eyaleti’ne Toplumsal Etkileri”, *History Studies International Journal of History*, V (2013): 273–91.
- Terzioğlu, Derin: “How to Conceptualize Ottoman Sunnitization: A Historiographical Discussion”, *Turcica*, XLIV (2012-2013): 301–38.
- Ueno, Masayuki: “‘For the Fatherland and the State’: Armenians Negotiate the Tanzimat Reforms”, *International Journal of Middle East Studies*, XLV/1 (2013): 93–109.
-: “Religious in Form, Political in Content? Privileges of Ottoman Non-Muslims in the Nineteenth Century”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XII (2016): 408-441.
- Verheij, Jelle: “‘The Year of the Firman’: the 1895 Massacres in Hizan and Şirvan (Bitlis Vilayet)”, *Études Arméniennes Contemporaines*, X (2018): 125–59.

..... : “Diyarbakir and the Armenian Crisis of 1895”, *Social Relations in Ottoman Diyarbakir, 1870-1915*, ed. Jelle Verheij and Joost Jongerden, Leiden, Boston: Brill 2012, s. 85–145.

Yaşayanlar, İsmail: “Bursa Pazarköy (Orhangazi) Ermenilerinin Demografik Yapılarına Yönelik Bir Değerlendirme”, *Osmanlı'nın Seçkin Tebaası İken Yabancılaşan Topluluk Bursa Ermenileri*, ed. İsmail Yaşayanlar ve Selçuk Kırılı, Bursa: Türk Ocakları Bursa Şubesi 2016, s. 227–41.

Yazıcı, Abdurrahman: “Arazi Kanunnamesi (1274/1858) ve İntikal Kanunlarıyla İslam Miras Hukukunun Mukayesesi”, *EKEV Akademi Dergisi*, XVIII/60 (2014): 449–70.

Yüceer, Saime: “Bursa’da Ermeni Olayları: Göç Ettirilmeleri ve Geri Dönüşlerinde Yaşananlar”, *XV. Türk Tarih Kongresi*, VI, Ankara: Türk Tarih Kurumu 2006, s. 2543–64.